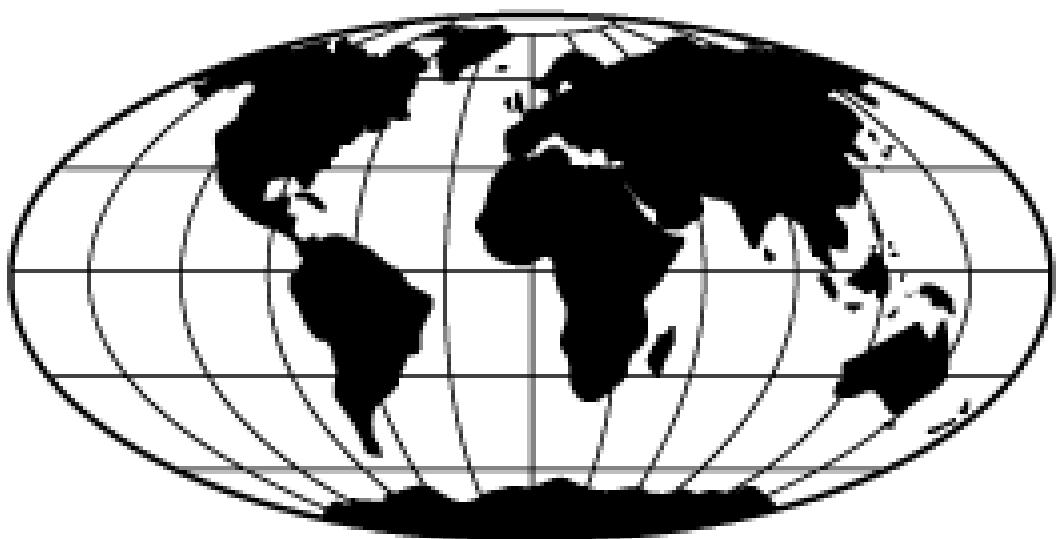
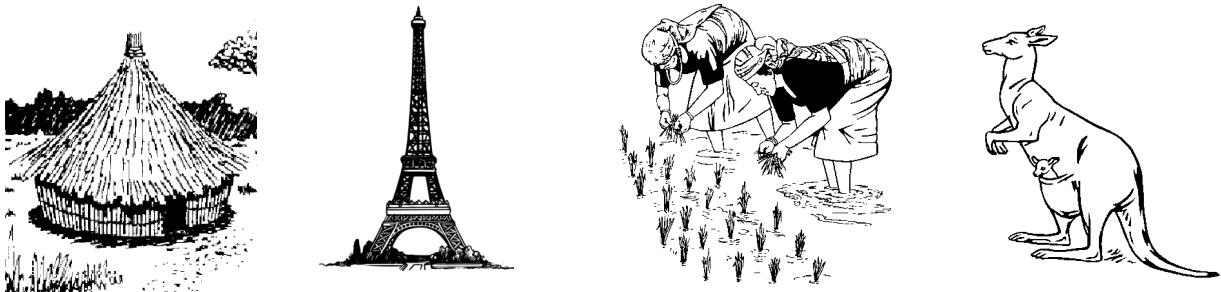
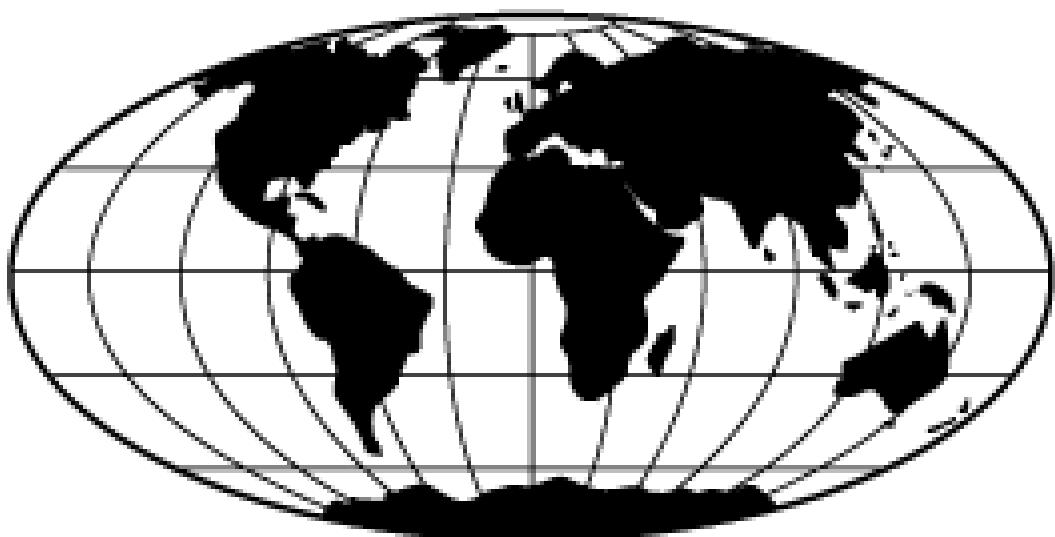

KITAB JOGOROFIYA HÂBUTOO DÎNIYA TAŋ NÛREG

Livre de la géographie et des choses du monde

KITAB JOGOROFIYA HÂBUTOO DÎNIYA TAŋ NÛREG

Livre de la géographie et des choses du monde

SIL Tchad
B.P. 4214
N'Djaména, Tchad
2016

Langue: massalit, parlée dans la préfecture d'Assoungha à l'est du Tchad, et au Soudan, surtout dans l'Etat fédéral du Darfour occidental.

Titre en français: Livre de la géographie et des choses du monde

Genre: Géographie/Atlas

*Adaptation de l'ouvrage paru en ayta-maganchi sous le titre : **Ya luta tamo (Our World)** (1994, Summer Institute of Linguistics, Manila), avec la permission de SIL Philippines.*

Rédacteurs :

Eunice Kua, Juma Ibrahim Harun, Abderazik Mahamat Ahmat, Nuraddin Ahmat Abdalla, Ishak Kamis Mahamat, Gamaraddin Mahamat Harun, Abdelmajid Abdalla Sileman, Matar Mahamat Sileman, Angela Prinz

Cartes et illustrations :

La plupart des cartes sont des ressources gratuites du site-Web <http://d-maps.com>.

La plupart des illustrations sont de SIL International Illustrations et quelques-unes sont des ressources gratuites de l'Internet. Les détails des sources des cartes et des illustrations utilisées sont précisées aux pages 49-52.

© 2016 SIL Tchad, B.P. 4214, N'Djaména, Tchad

1ère édition

Réimpression 2019: 250 exemplaires

Kanaa ndâŋa

Kitab jogorofiya hâbutoo dîniya taŋ nûre gu kitab Filibin ta mirsi “Ya Luta Tamo” uri ka Ayta uri SIL mbo sene 1994 îndiŋara ili molo hâbutoo kâddur mula ye.

- **Hilleje Masaraa nîŋa** du hillen kâddunjar mbo hâgudu bûri kâddunjar nûrcuŋa mbo de munduŋaye. Yagu ujim hillen dar Masara taŋa wo kooy de kitab tum mîndiŋarti, Mula haywa tîrnaŋan.
- **Mirsi dolan nîŋa** wo sulo kanaa ârinjeka nîŋa mbo nûŋo munduŋaye.

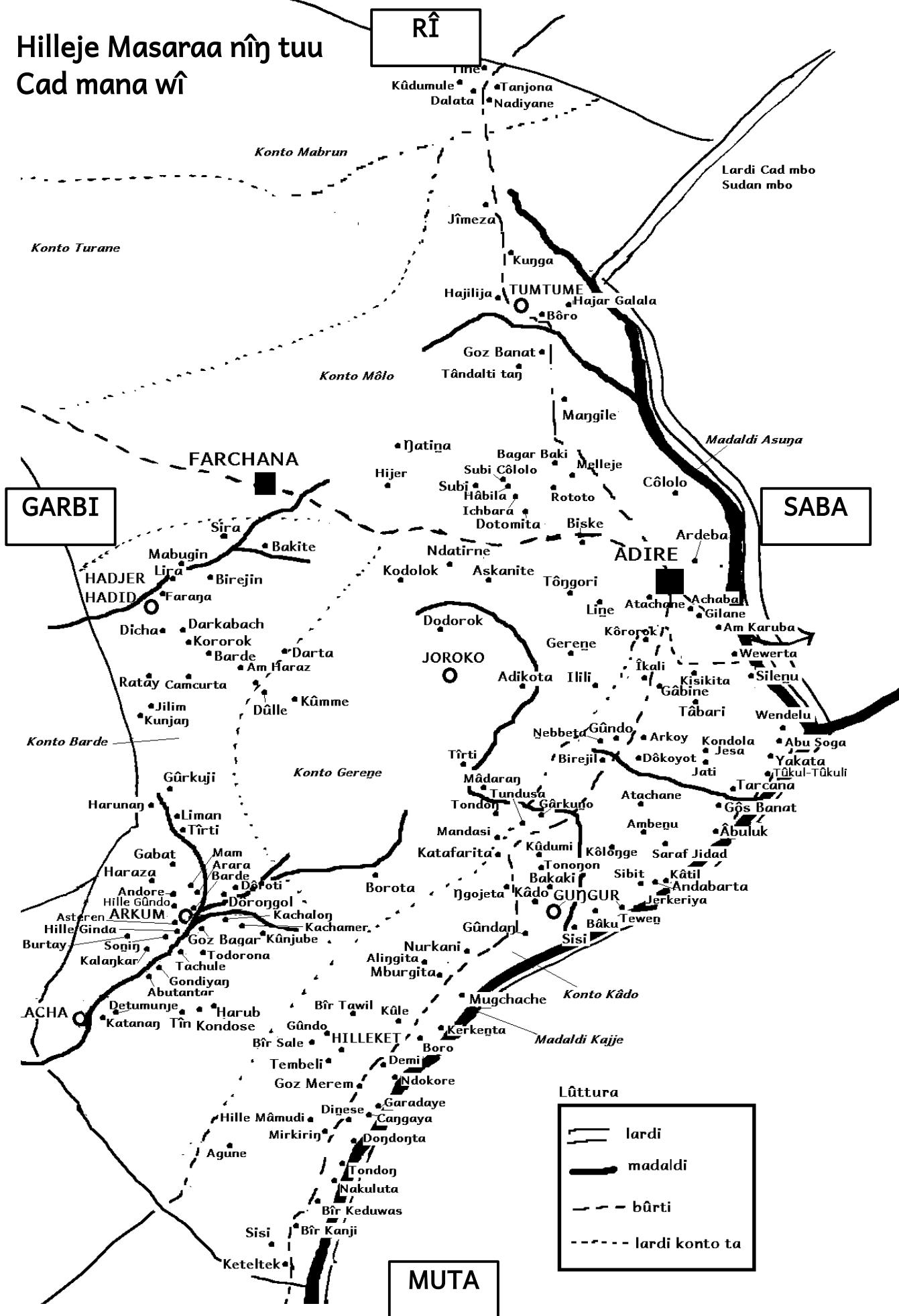
Hâgudu hâbutoo dîsir munduŋa wî kitab mo kûde indaye, gâr gena kosiŋ:

- **Kîlomitir (“km”)** ira gi hâbutoo cukani wo abur igekiye. Ila gani yoŋ, kûmaci yoŋ, bûri yoŋ abur igekiye. Hâgudu kîlomitir ti mitirta âdumaŋ (1000) tenegiye. Kitab mo kûde ba “3,4 km” in nindo rakan, nunasira gi selteŋ wo ambenjereye, in ken 3,4 km gi mitirta 3400 tenegiye. “k” ti kîlo ye, “m” du mitir te, in ken toron kîlomitir uriye, yagu ka “kîlo” de uriye. In ken ka “kîlo” ira gi mbo “kîlomitir” mbo kooy tîlo de ye.
- **Selteŋim (“%”)** ira gi hâbuto selteŋu narkinda, selteŋi molo mayagiye. Masal “25%” rakan, selteŋ ûtiŋjam 75 kûyendaye. Yagu selteŋ ti gûlum te, in ken 25% gi ti caki ta caki ye, hâgudu 50% gi du caki ye, hâgudu 100% gi du gûlum te. In ken hâbuto yakunuŋ gûlum mbo caki mbo caki ta caki mbo tenegiye.

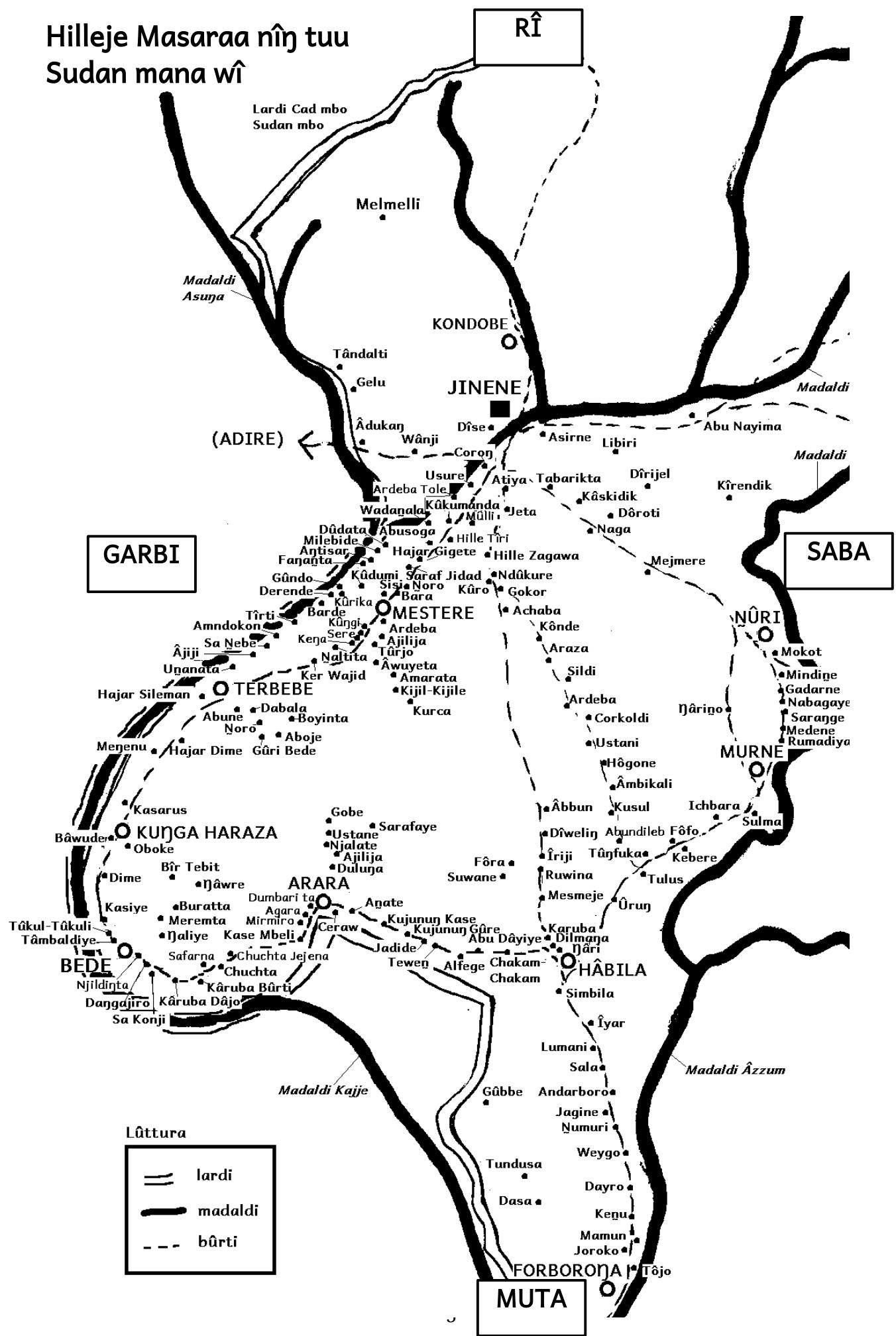
Mirsi kitabko nena wî nîŋa:

- Gamaraddin Mahamat Harun, Ishak Kamis Mahamat, Matar Mahamat Sileman, Abdalmajid Abdalla Sileman
- Abderazik Mahamat Ahmat, Juma Ibrahim Harun, Nuraddin Ahmat Abdalla
- Eunice Kua, Angela Prinz

Hilleje Masaraa nîñ tuu Cad mana wî

Hilleje Masaraa nîj tuu Sudan mana wî

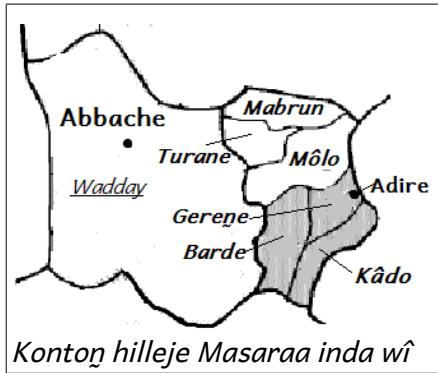

Cad

FR : Tchad
FR : Tchad
EN : Chad
EN : Chad
AR : تشاد

Igi karita Cad ta ye, Cadko tiro ganii 22 eneñerjeraye, ila wo “mantaga” uriye. Mantagan wî koy neñerjer “difartmen” uri, difartmen molo sona gi “soforfektir” uriye, hâgudu soforfektir molo sona gu “konto” uriye.

Hilleje Masaraa nîj ganii kâddur inda gi Cad ta sabam mantaga **Wadday**

mo ye. Difartmen ïni gi **Asuña** ye. Asuña kûde konton Masaraa inda wî 6 ye, yagu nîyembo kâddur inda wî konton kañ ye, ila i : konto **Barde** noj konto **Kâdo** noj konto **Gerene** noj ye. Hâgudu konto **Môlo** noj **Turane** noj **Mabrun** noj wîm koy indaye, yagu hilleje Masaraa nîja baka ye.

Cad ti wâsikandi to Faransa tañ ganii mbara tûkasi. Cad molo rî dol lo gani sara ye. Sara ti uñña lo boro ye. Sa kallo têrinden, hâbutoo îndisendaye. Hâgudu gani rî na ili mo de, kûmaci kâddunjar **Tibisti** mbo **Înidi** mbo indaye.

Hâgudu Cad ta caki garbi na gim rad kâddi “**Lak Cad**” uri tinde. **Rad** gi saa tañña niñarinda ye, tebet de kusul ninda ye, Rad Cad gi ti nîyembo ndañ-ndañ te, tiro molo ka darta as na nîñña saa mbo kûñoo mbo ulusiye. Darta as na tiro namalaña wî Cad noj Nenjer noj Nînjiriya noj Kamiron noj ye. Mirsi Cad tañña wî rad ili molo uruñjaye ire.

Cad ti madari mbara kâddunjar saa tebet de niñari tene, madari saa tebet de niñari ila wo “**naharta**” uri. În ken naharta mbara na wî i **Chari** mbo **Logon** mbo ye. Naharta mbara na wî i Cad ta caki muta na gi mo ye.

Darta Cadko namalaña wî rî dol lo Lîbiya, saba dol lo Sudan, garbi dol lo Nenjer noj Nînjiriya noj Kamiron noj ye, muta dol lo du Afrik al Wusta ye. Cad ti lari tañ kooy ganii feree mo de ye, saa bar tañña yon muhit tañña yon munje lardim kûya ye.

Asima Cad ta gi **Anjimena** ye. Asima ti gani dar ta kûjo tinda gi ye. Cad mo kanaa ûre wî i 100 molo kâddur ye, yagu hâkkuma tâyiri wî mbara ye, i faransaka noj ârinjeka noj ye.

CAD

Sudan

FR : Soudan

EN : Sudan

AR : السودان

Igi karita Sudan ta ye. Sudanko tiro ganii 18 eneneneraye, ila wo “wilayañ” uriye. Wilayañ molo sonaa wî “mahaliyen” uriye, i 133 ye.

Hilleje Masaraa kâddur inda wî, wilaya **Garib Dar Fur** caki Sudan ta garbi na gi mo ye. Hâgudu ganii tuu ka Masaraa inda wî, **Gireda** Nala molo saba muta na gi noj, **Gadarif** caki Sudan ta saba muta na gi noj, **Kârtum** ndûruk Mayo noj, hâgudu **Amndurman** Kârtum molo garbi na gi noj ye. Hâgudu ganii tuum koy indaye.

Sudan ti wâsikandi to Afrikiyam dôla kañgalanya ye. Darta Sudanko namalaña wî: rî dol Mâsar, saba dol Irittiriya mbo Usubiya mbo, muta dol lo du Junub Sudan ta Afrik al Wusta mbo ye. Hâgudu garbi dol du Cad mbo Lîbiya mbo ye. Hâgudu Junub Sudan ti sene 2011 Sudan molo niñija ye.

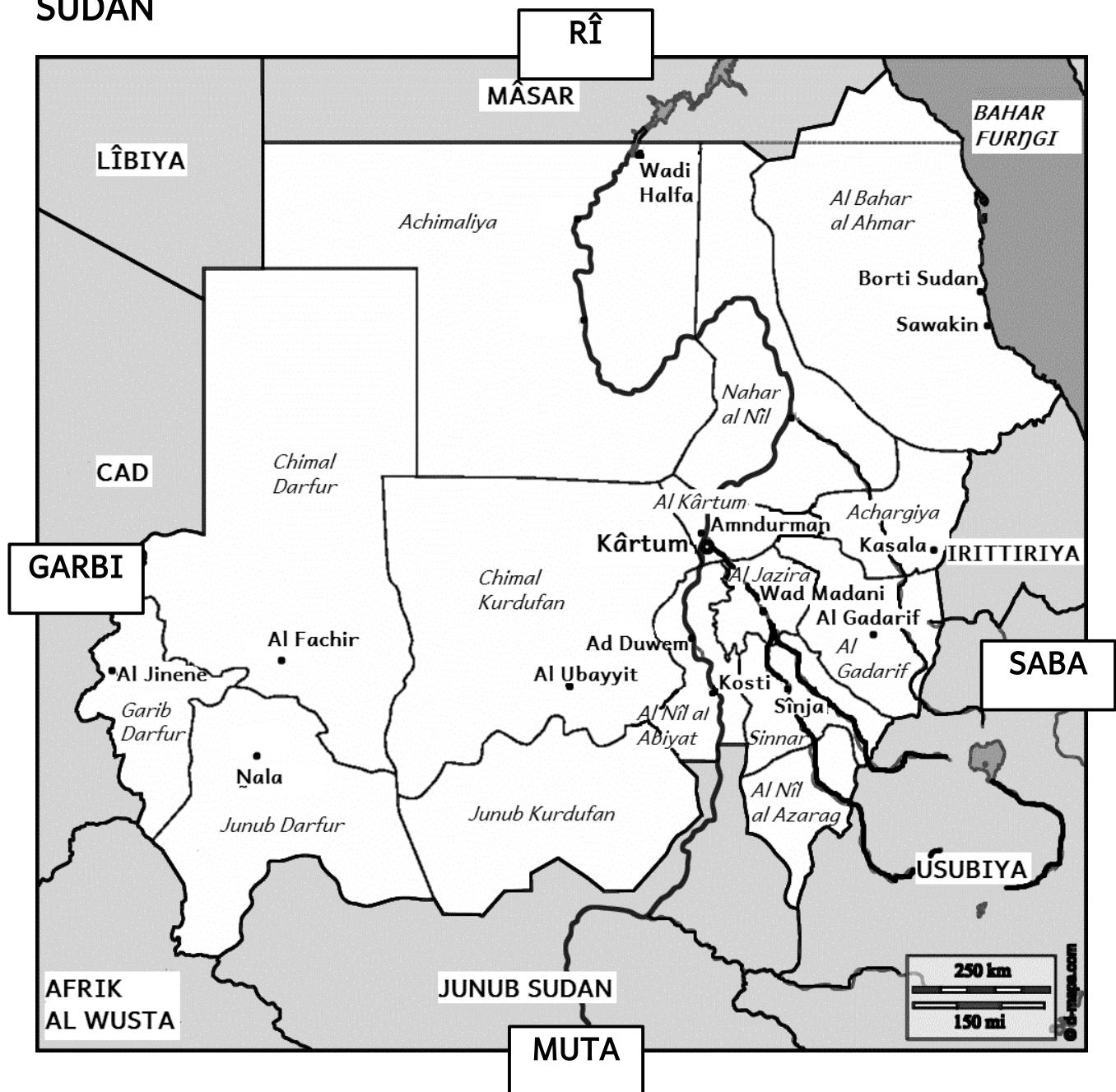
Hâgudu Sudan ti saba dol saa Bahar Furñgi (Bahar al Ahmar) tañjam Sûdiye mbo lardu ene gi ye. Lardi Bahar Furñgi ta gi nîyembo kalla ye. Hâbutoor mo ndaca mbo ndînja mbo nîyembo awun tige.

Sudan ti ganii bolayen kâddur tene, hâgudu kûmaci taña kâddunjar wî: caki garbi na gim **Kuma Marre**, muta dol du **Kûmaci Nûba nîja** ye, hâgudu saba dol du **Kûmaci Bahar Furñgi** taña ye. Hâgudu naharta kâddunjar taña wî: **Nîl al Azarak** noj **Nîl al Abiyat** noj muta lo kar Kârtum tîran **Nahar al Nîl** kû rîtu ken Mâsar naka ye.

Kârtum ti asima Sudan ta ye. Hâgudu Sudan ta caki rî na gi saro nene gi ye. Ganii ila i: **Nubatiya** mbo **Bedawiya** mbo ye. Hâgudu Sudan ta caki muta na gim, sîngee mbo sede mbo kâddur indaye, ilim sangga **Dîndir** uri tinden, hâkkuma koy rûse tinda yeka, ka darta tuu mana koy kar sede ila wo seresin îkegiye.

Ka Sudan tanj kanaa ûre wî 70 molo dole koy ûti, yagu hâkkuma tâyiri wî ârinjeka mbo îngilizi mbo ye.

SUDAN

Afrikiya

FR : Afrique

EN : Africa

AR : أفريقيا

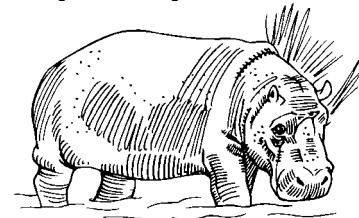
Cad mbo Sudan mbo i Afrikiyam ñurim ninda ye. Afrikiya ti gani nîyembo wâsiye lo **dôlan** 54 nene gi ye.

Afrikiyam dôla ti de kâddi gi **Jazayir** te, mbarlaja gi **Kôngo**

Dîmmukuratiya ye, kañgalaja gi du **Sudan** te. Hâgudu Afrikiyam dôla ti de sina gi du **Sichal** te. Sichal ti jâzireñ lo saa nî ñurim Afrikiyam saba dol lo ninda ye. Hâgudu Afrikiyam dôla ti de ka kâddur nene gi **Nînjiriya** ye. Hâgudu ti de ka baka nene gi Sichal te.

Afrikiya dîniyam ti de unña ye, ganii fere mbo sara mbo 60% ye. Yagu Afrikiya ti ângayin mbo ïrijiñ mbo koy kâddur nene gi ye. Hâgudu Afrikiya ti kîrimkandu koy nene gi ye, yagu kûmaci kâddunjar nîja ganim nîyembo ye.

Hâgudu Afrikiya ti seden kâddunjar kâddur nene gi ye.
Ila mana tuu muñgiñ mbo leker garan mbo leker wara taña
mbo amakar mbo mburgiñ mbo kass al bahar ta mbo nene gi
ye.

Kass al bahar

Hâgudu ganii seden kâddur nene wî Cad mo Zâkuma ye.
Zâkuma ti Cad mo muta saba mo ye. Hâgudu Sudan mo du Dîndir te. Hâgudu Afrikiyam ganii seden nîja nîyembo nînaña wî i: Okabango dôla **Botsuwana** na
gi noj, hâgudu ïgoroñgoro noj Siriñgiti noj ye, i du dôla **Tanzaniya** mo ye.

Hâgudu Afrikiya ti ganim mo hâbutoo ndaŋ-ndaŋ ta nîyembo kâddur tene. Ndaŋ-ndaŋ ta wî i dabta mbo reben mbo ye, hâgudu hâbutoo tuu koy gani
molo ndor hâbutoo îme indaye, îme wî i: tîrimbilta mbo kûmaci battariye taña
mbo talafunta mbo kerenzelañ mûcoo ûce ila mbo ye.

Dîniyam nahar ti de cukañgi gi Afrikiya mo ye. Ili **Nahar al Nil** te.
Cukankandi to turnaña molo tusulam 6,7 km ye, dôlan 11 gar-gar nîja ye,
Sudan koy 11 mo kûde ye. Hâgudu dîniyam Afrikiya ti de **saro kâddu unno**
nene gi ye. Sara gi ti Afrikiyam caki rî na gim, saba lo garbi nibiya ye, Cad mo
koy naya ye.

Hâgudu ka ñgo ire, **gîlañgu ka dîniya taña** kooy Afrikiya lo ñjaraye ire.

Afrikiyam ka kanaa ûre wî 2000 molo dole koy ûregiye. Ka kâddur kanaa
mbara yoj kañ yoj koy ûre. Ka kanaa kâddur ûre wî ãrinjeka mbo hawsaka
mbo sawahili mbo yoruba mbo fallata mbo liñgala mbo kikongo mbo ye.

AFRIKIYA

Ûrubba

FR : Europe

EN : Europe

AR : أوروبا

Afrikiya molo rî dol lo Ûrubba ye.

Ûrubba ti **dolan** 45 nene gi ye.

Ûrubbam dôla ti de kâddi gi **Rûsiya** ye, hâgudu dîniyam kooy dôla ti de kâddi gi Rûsiya de ye.

Hâgudu dôlan **Biritaniya** noj **Faransa** noj **Alamaniya** noj **Italiya** noj **Hôlanda** noj **Suwisra** noj, wî kooy Ûrubba kûde de ye. Hâgudu dôla yakunuñ kanaa taña mbo aditta taña mbo nene ye.

Ûrubba ti uñkandi ta ïnna kâddi yande, hâgudu kîrimkandi ta du Afrikiya molo nîyembo kîrima ye.

Hâgudu Ûrubba hâbutoo kâddur oye wî i : gemeta noj ababatta noj hâgudu inabta koy ünduñukiye. Hâgudu hâbutoo ñamii ige koy kâddur indaye, ila i zâytunta noj hâbutoo tuu noj koy indaye.

Hâgudu Ûrubba hâbutoo kâddur kîme ndînju toroke indaye, ila i tîrimbilta noj tayyarañ noj talafunta noj binije noj, hâgudu dâwije noj ye.

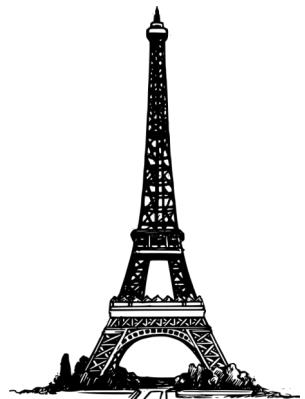
Ka Ûrubba taña wî alle gûru lo koy nîyembo gâr nena lo darta ïniña wo nîyembo wandalane. Hâgudu tañ ïniña koy nîyembo njuñja ïmana lo, tuu sininta 400 uñuna gu koy âmin-âmin koy kallo de indaye.

Hâgudu hâbutoo tuu koy darta tuum nindenda ajab ira mana koy indaye. Ila mana tu **Bûruj Ifol** uri Faransa na gi ye. Tiro sene 1889 reben mbo ïmanaye. Cukankandi to mitirta 300 ye. Kañgi hâbi gu tenjeren ïmana gi taña mirsi Gustaf Ifol uriyé. Ka tenjeren nîmana wî du 300 ye.

Hâgudu hâbutoo tuu ajab ira mana tu gi du **Bîg Ban** uriyé, ti Biritaniya mo ye. Ti njindi kâddi ye, kûde simbildu ne njindi tûkan noddore ye, ili ti râdiye BBCm torfolin minegiye. Bîg Ban ti mirsi simbildi taña ye, in ken njindi mbo tañi ïmana gi mbo kooy toron Bîg ban uruñjaye. Bîg Banko gîmeya gi sene 1858 ye. Hâgudu cukankandi to du mitira 93 ye. Hâgudu ti tañ barlaman Biritaniya na gi mbo nînibirna ye.

Inabta

Bûruj Ifol

Bîg Ban

Hâgudu jaman mo ka jîsaa Ûrubba molo dartam ñelle wârcana. Darta ka jîsaa kâddur ko inda wî i: Amirika noj Osturaliya noj Nîyu Zilanda noj, hâgudu Junub Afrikiya koy baka ko indaye, in ken darta ilam ka jîsaa kâddur âmin-âmin koy indaye.

ÛRUBBA

Asiya

FR : Asie

EN : Asia

AR : آسیا

Afrikiya molo saba dol Asiya ye. Asiya ti koy dôlan kâddur ne ka koy sutun but-but kâddur nene gi ye. Asiya ti **dôlan 48** tene gi ye.

Asiyam dôla ti de kâddi gi **Sin** te. Hâgudu Sin ti dîniyam ti de ka kâddur nene gi ye.

Kitaba Sin taja wî kitaba ka tuu nîja mbo nûñenda ye. Inta wo sûrañ mbo nûñee igekiye, hâgudu ba katab ige-ken, sûlo mbo tînge mbo igendaye, yagu kana tira gi mbo de katab igekiye. In ken Siniyinta kanaa but-buta kâddur nûre ye, yagu kitaba ïniña tilo de ye.

Hâgudu dîniyam dôla ka kâddur nene mbarlaja gi du **Hînd** te, Hînd ti koy Asiya mo ye. Hâgudu Hînd ti ka dûni kâddur tene, yagu uji ïniña ka Afrikiya taja mbo nûñenda ye. Hâgudu Hînd taja kanaa gûreya mbo katab geya mbo but-buta nene ye, hâgudu tîngee ïniña fandañta but-buta nene ye.

Hâgudu iyanjata Hînd taja i koy tôbta nûce ye, yagu gûca ïni gi iyanjata Cad taja molo but ye.

Sin mbo Hînd mbo olonam dôla sina **Nebal** uri tindaye, dôla ilim kuma dîniyam ti de cukañgi **Eberes** uri tindaye.

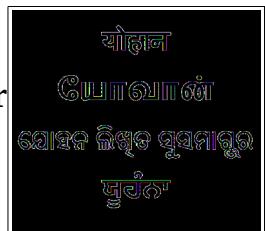
Hâgudu Hînd molo garbu ken dôlan kañ lafinan, **Sûdiye Arabiya** wo rakiteye. Sûdiye ti Afrikiya molo saba dol lo ye, ilim Makka tinden musliminta ko hijko igekiye.

Hâgudu dîniyam dôla ti de musliminta kâddur nene gi **Ândunusiya** ye, Ândunusiya ti jâzireñ kâddur nene gi ye, ti Asiyam caki muta na gim ninda ye.

Hâgudu ka Asiyam muta saba ninda wî **rûsko** de kâddu koyo, tiro de nîyembo iné. Hâgudu birata su nîja but-buta kâddur ene, yagu chetta nîyembo ñono iné.

Kitaba Sin taja wî

Tînge kanaa Hînd taj but-but na wî

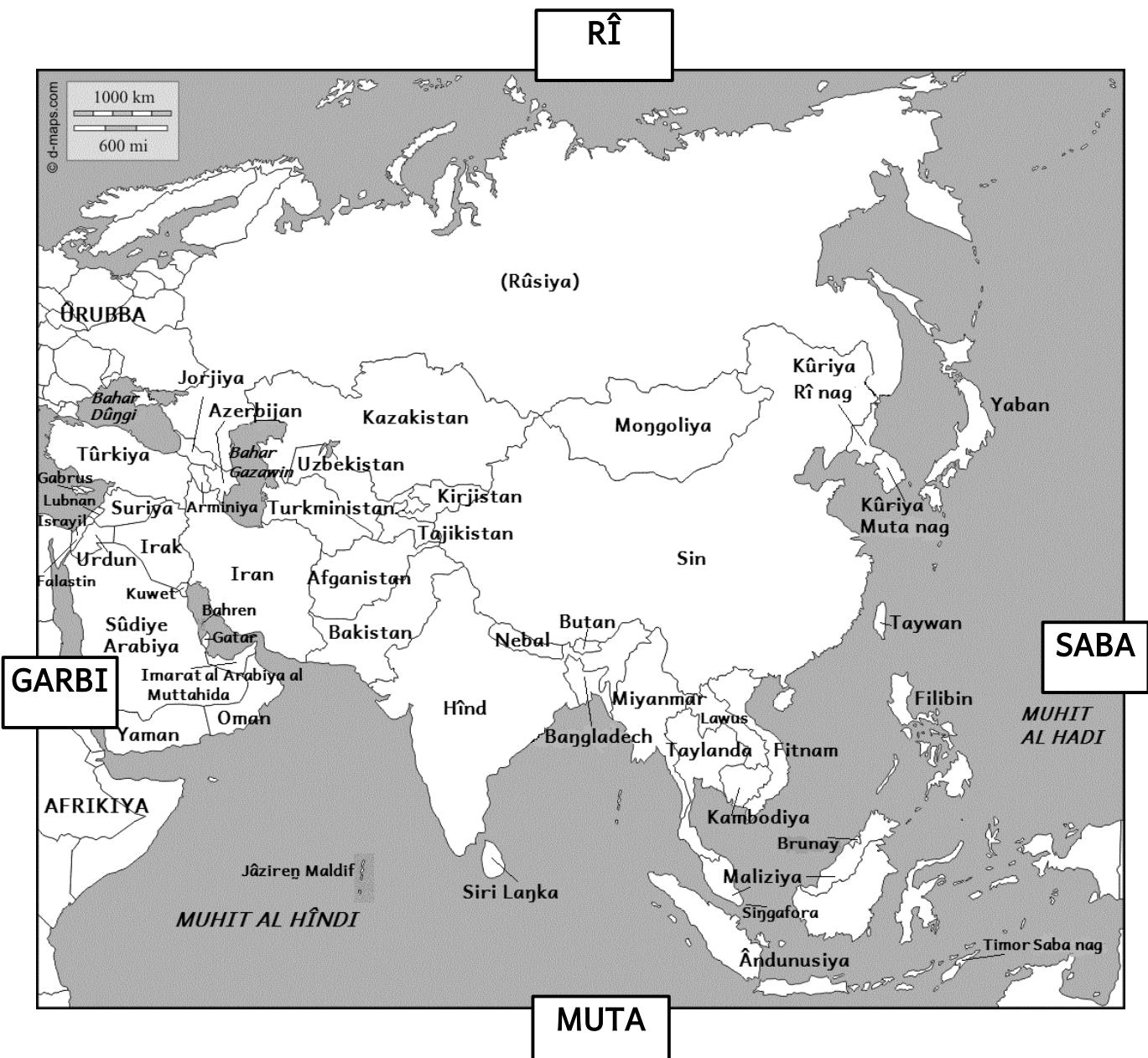

Iyanjata Hînd taj tôbta nûce ye

Ka Taylanda taj rûsko unduñuki

ASIYA

Osturaliya mbo Ogoyanos mbo

FR : Australie & Océanie
EN : Australia & Oceania
AR: أستراليا و الأوقیانوس

Osturaliya ti Ândunusiya molo muta ye, Osturaliya ti jâzire nîyembo kâddi ye. Hâgudu Osturaliya molo saba dol lo jâzireñ sibina kâddur indaye. Ila wo toron **Ogoyanos** uriye. Ila mana tuu: **Fiji** noj **Samuwa** noj ye. Jâzireñ tuu dôlanñ ïniña fandañta ye, hâgudu jâzireñ tuu du Faransa mbo Osturaliya mbo Amirika mbo Nîyu Zilanda mbo nûrci ye.

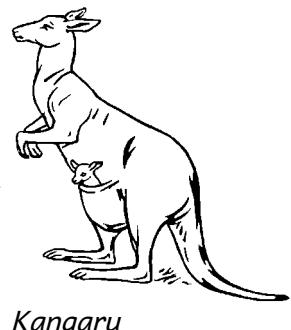
Osturaliya ti sede darta tuum kûyenda taja fandañta tene, ila mana tuu “kangaru” mbo “kawala” mbo ye.

Osturaliya ta ñuri gi ti sara ye, in ken ka kâddur ganii saa mbo munje nam indaye. Osturaliyam rî sabam saam kûde **maranjan** dîniyam ti de kâddi tindaye. Maranjan ira gi ti saam kûde kûmaci-kûmaci ninda lo, suba ray-ray ninda mbo fur-fur ninda mbo, hâgudu buraga mbo nûne kâddur indayeka, kuñoo mbo sede saa nîja tuu mbo ïndinasigiye.

Hâgudu Osturaliya molo muta sabam dôla nomone Nîyu Zilanda uri tindaye. Nîyu Zilanda ti jôci mbo dee mbo nîyembo kâddur nene gi ye. Hâgudu ka gani ilim gîlaj nuñuña wî wo Mawri uriye. Nîyu Zilanda wo kanaa ïniña mbo “Gani âbiyati jîsa cukangji” uriye.

Maranjan

Kangaru

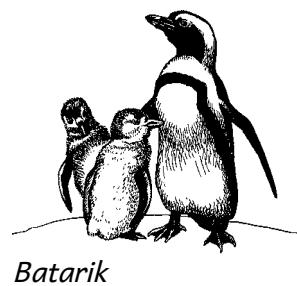

Kawala

Antartika

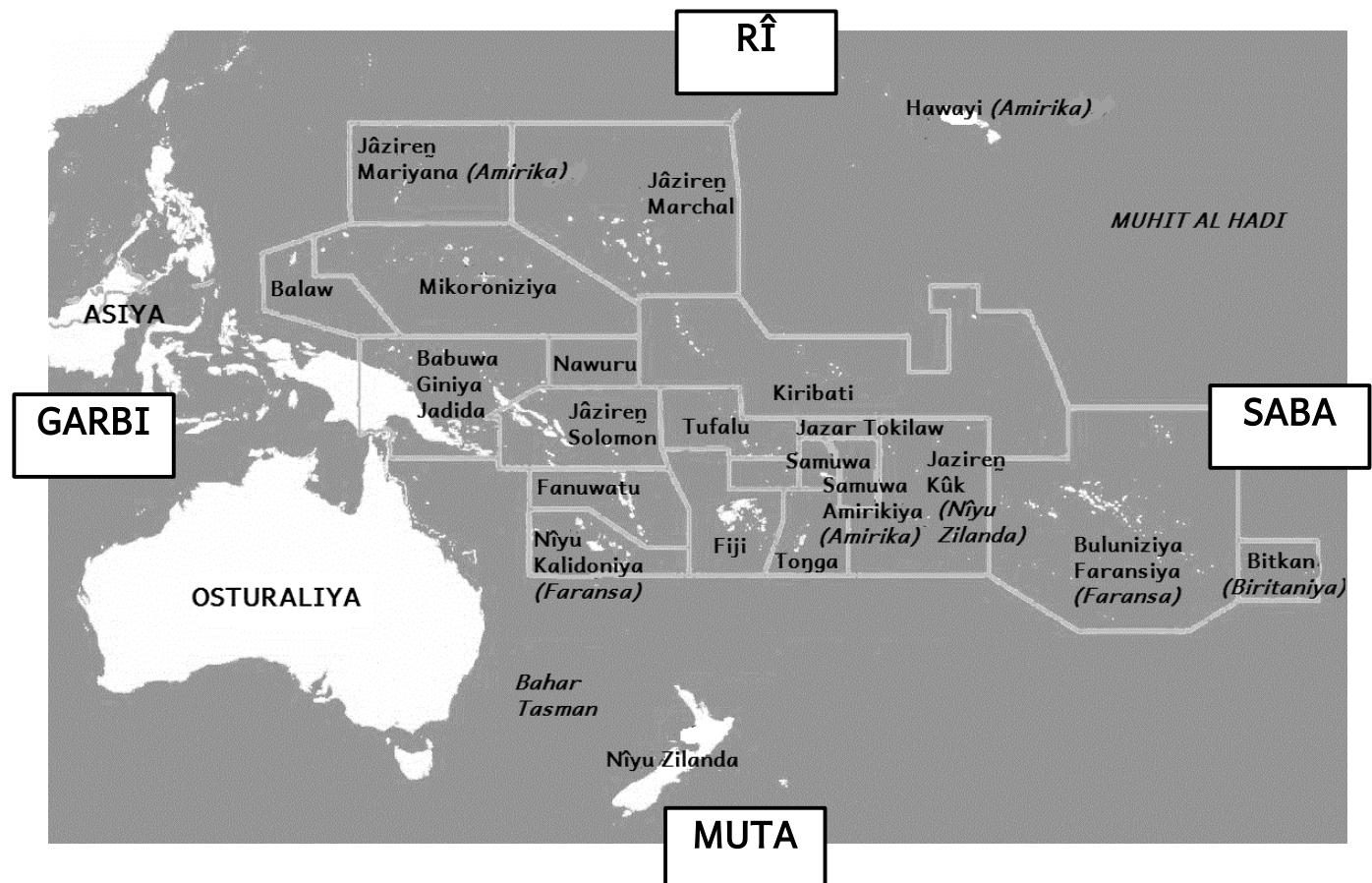
FR : Antartique
EN : Antarctica
AR : أنتارتيكا

Antartika ti dîniyam ti de muta ye. Ti kooy tâlij lo nîyembo kîrima tirnen, ka indendaye. Yagu kucice “batarik” uri indaye. Kucice ila i fir nigenda ye, yagu saam wayan kûñoo noj de niye ye. Hâgudu i kûñoo niña ye.

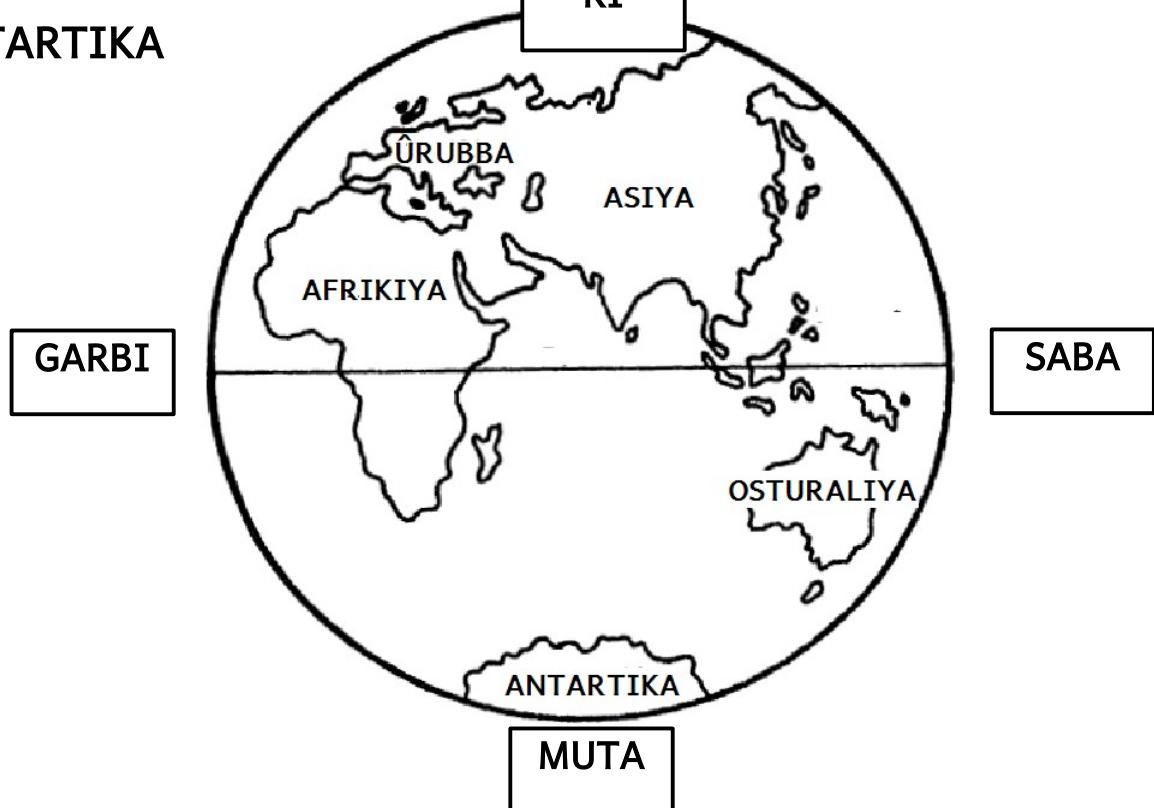

Batarik

OSTURALIYA MBO OGOYANOS MBO

ANTARTIKA

AMIRIKA RÎ NA GI MBO MUTA NA GI MBO

RÎ

MUTA

Amirika rî nag

FR : Amérique du nord
EN : North America
AR : أمريكا الشمالية

Amirika rî na gi ti dôlan 23 tenegiye. Ilam dôlan kâddunjar mbara ye, ila **Kanada** mbo **Amirika** mbo ye. Amirika ti mirsi taŋ kâddusar wî **Wilayat Al Muttahida Al Amirikiya** uriye.

Kanada ti wilayen 13 tene. Gani ta nîyembo wâsiye ye, yagu wasarjo nîyembo tene.

Amirika ti du wîlayen 50 tene, ti koy dôla wâsiye ye. Amirika wo saba lo garbi gefeli-ken, tayyara mbo njindiŋ 6 tulusi. Amirika ti koy ganii feree tene Cad noŋ, hâgudu ganii tuu nîyembo rayni īrijiŋ mbo kûmaci mbo tene. Hâgudu sîngee koy nîyembo cukani tene. Hâgudu sînge ti de dîniyam cukaŋgi gi Amirika ye, mirsi taŋa du “sekoya” uriye.

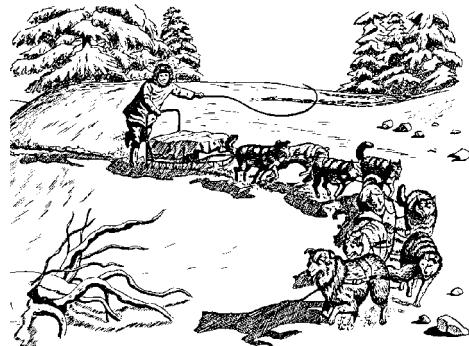
Karitam ba mesere-ken, wîlaya Alaska ti but noŋ tîjiri, ti Kanada molo rî ye, yagu Amirika wo nûrci ye. Alaska ti nîyembo wasarjo nene gi ye. Hâgudu tâlijko koy kâddu nene gi ye. Yagu **tâlij** ta gi loboka lo sôgi noŋ de nûcuci ye, hâgudu lêle âguri tira-gim sîm-sîma noŋ de nûcuci ye. Hâgudu nîyembo kâddu tûsuran, ganu kooy jîsa tûsunji.

Hâgudu wîlaya tu Hawayi uri gi ti Muhit Al Hadim ninda lo Amirika molo nîyembo ñelle ye, yagu Amirika wo nûrci ye. Hawayi ti jâzireň ye.

Asima Amirika ta gi Wachinton te, hâgudu asima Kanada ta gi du Ottawa ye. Hâgudu Kanada lo Amirika lo īngilizu de kâddur ûre, yagu Kanada wîlaya Kîbak uri gim faransaka kâddur ûre.

Amirika molo muta koy dôlan tuu Amirika rî na gi mbo urmake indaye. Ilam dôla ti de kâddi gi **Meksik** te. Meksik ti alle Isbaniya taŋa koroo mo yere, in ken ka ila âmin-âmin koy kanaa Isbaniya taŋa kâddur ûre, Cad mo kanaa Faransa taŋa ûre gi noŋ.

Hâgudu dôlan tuu sonaa kâddur indaye, tuu **Bahar al Kâribim** kûde jâzireň mo indaye. Jâzireň ila mana tuu **Kûba** noŋ **Jamayka** noŋ i âjii īnija nîyembo nînaŋa ye, âjijaŋa Bob Morli wo koy Jamayka uŋanaye. Hâgudu dôlan **Hâyti** mbo **Jamhuriyat Dominikan** mbo jâzire tîlem indaye.

Ganii tâlij nîyembo kâddi tinda wîm, ka tuu īnjer râbbu ken karraŋ kucuŋ ganii tuu molo tuum īkegiye.

Hâgudu dôlan Kâribi taşa wîm ka dûni kâddur indaye, alle ûwañ ïniña Afrikiya molo wanajanniñaye. Nîngeya ïni gi du gasab al sukarta kadam igeteyaka wanajanniye. Ka wanajanniña wî nîja darta ila tuu Sinigal lo Benin lo Kôngo lo ye. Ka ila ron wanajayaka nîyembo dabaro wandanjenyiye.

Amirika muta nag

FR : Amérique du sud
EN : South America
AR : أمريكا الجنوبية

Amirika muta na gi ti **dôlan** 12 nene gi ye. Dôla ti de kâddi gi **Barazil** te. Barazil mo ka kâddur kanaa burtugalu ûregiye, hâgudu dôlan tuu wîm du ka kâddur kanaa isbanu ûre. Hâgudu kanaa tuu koy ûre ene.

Nahar Amizon uri Amirika muta na gim ninda gi, dîniyam ti de kâddi ye. Hâgudu saa koy ti de kâddur nene gi ye. Hâgudu ka tuu ñgo ire, Nahar Amizon ti Nahar al Nil molo koy cukañgi ye ire. Hâgudu dôlan nîyembo saa kâddur toyke wî i : Barazil mbo Bîro mbo ye, yagu dôlan Fanizwela noj Kôlombiya noj Ekuwador noj Bolifiya noj wîm koy firaat toyke tenegiye.

Hâgudu Nahar Amizon ti **îriju sa tebet de tirno** tene. Îriji ilu koy **Amizon** urkiye. Îriji ili ti nîyembo wâsiye lo dôlan âday mo nibiya ye. Hâgudu sînggee taşa wî nîyembo rûkki yen, ây়ে koy tîjirindaye. Hâgudu dîsir kooy ângayi ye, cey gendan sajan gar-gar dînjndiye. Îriji ilim sede kâddur inde, yagu ka koy indaye.

Hâgudu **kuma Andis** Amirika mutam ninda gi ti de dîniyam mbûluta ye. Ti rî lo muta dôlan mârim nibiya ye.

Fanizwela lo kurnaç Cili nusula ye. Hâgudu **sara Atakama** Bîro mbo Cili mbo olona mana gim dîniyam ti tindam de sa sibina ye ire. Hâgudu **tûnjuki** dîniyam ti de cukañgi gi Fanizwela mo ye, mirsi taşa **Anjil** urkiye. Cukankandi to heluñ kilo tûkasi.

Lama

Amirika muta na gi malta taşa

Îriji sa tebet de tirne gi

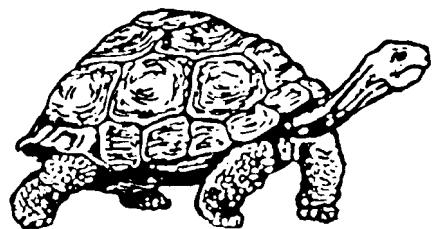
Tûnjuki "Anjil"

fandaŋta tene, ila mana tu “lama” uriye. Lama ti leri nanna lo kotu dîri mbo nûne lo joo jâwi tajə mbo nûne ye. Hâgudu tiro unuciye, nugi to iŋaye, jî tajə wanjeye, siŋaa tajə wo du ulusiye.

Hâgudu Ekuwador mbo munje **jâzireŋ Galabagos** uri indaye. Ilam sede mbo kucice mbo darta tuu nîja mbo nûnenda indaye. Ila mana tuu tekeje kâddunjar mbo hâgudu fatarnje mbo nûnee kû jijirim ârcii nene mbo, hâgudu kucice fir nige mbo fir nigenda mbo kanaa nûnenda mbo indaye.

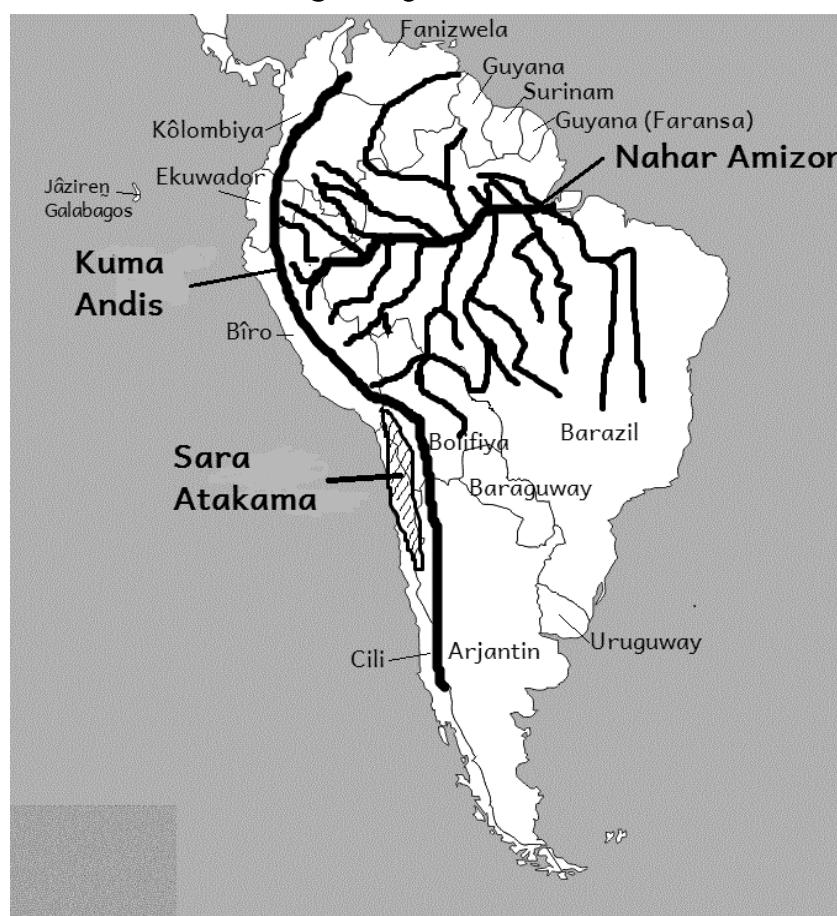
Hâgudu Amirika muta na gi molo hâbutoor sule ndînju oroke mana wî: bûn noŋ ûsee noŋ ababatta noŋ musta noŋ hâgudu ɻu dee nîja noŋ ye. Hâgudu reben îme noŋ silikta wasu uci noŋ ye.

Hâgudu bûgulan̄ Amirika muta na gi tajə kûram koy nîyembo nînaŋa ye.

*Seden jâzireŋ Galabagos
taŋam ninda wî*

Hâbutoor Amirika muta na gi tajə

Dîniya

Karita gi dîniyo kooy ambenjere. Dîniya ti wâsiye lo ganii nininijira nene gi ye, ila wo **garrañ** uriye. Afrikiya noj Ûrubba noj Asiya noj Osturaliya noj Amirika rî na gi noj Amirika muta na gi noj hâgudu Antartika noj, wî kooy garrañ ye. Hâgudu garra ti de kâddi gi **Asiya** ye, mbarlaña gi du Afirikiya ye, tiro molo du Amirika rî na gi noj, tiro molo du Amirika muta na gi noj, tiro molo du Antartika ye, tiro molo du Ûrubba ye, hâgudu ti de sina gi **Osturaliya** ye.

Ba karitam jere-ken, Afrikiya mbo Ûrubba mbo Asiya mbo kooy nînibirna ye. Hâgudu Amirika rî na gi mbo Amirika muta na gi mbo i koy nînibirna ye. Yagu Osturaliya ti jâzire lo nînibirninda ye. Hâgudu Antartika ti koy tuu mbo nînibirninda ye.

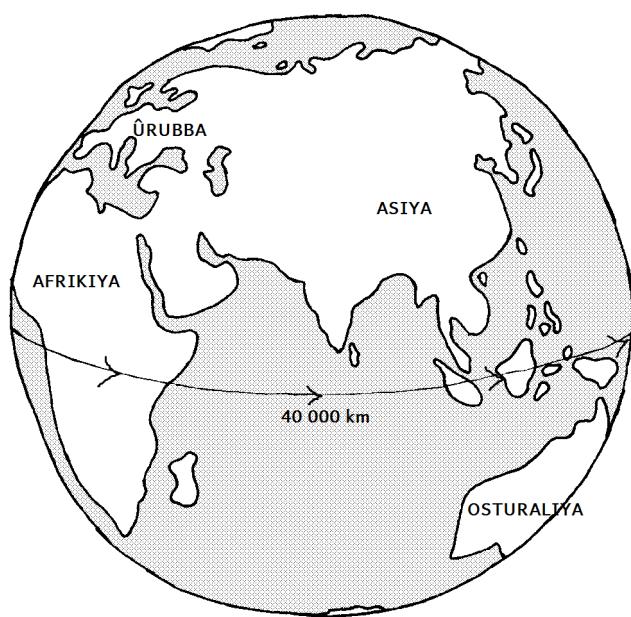
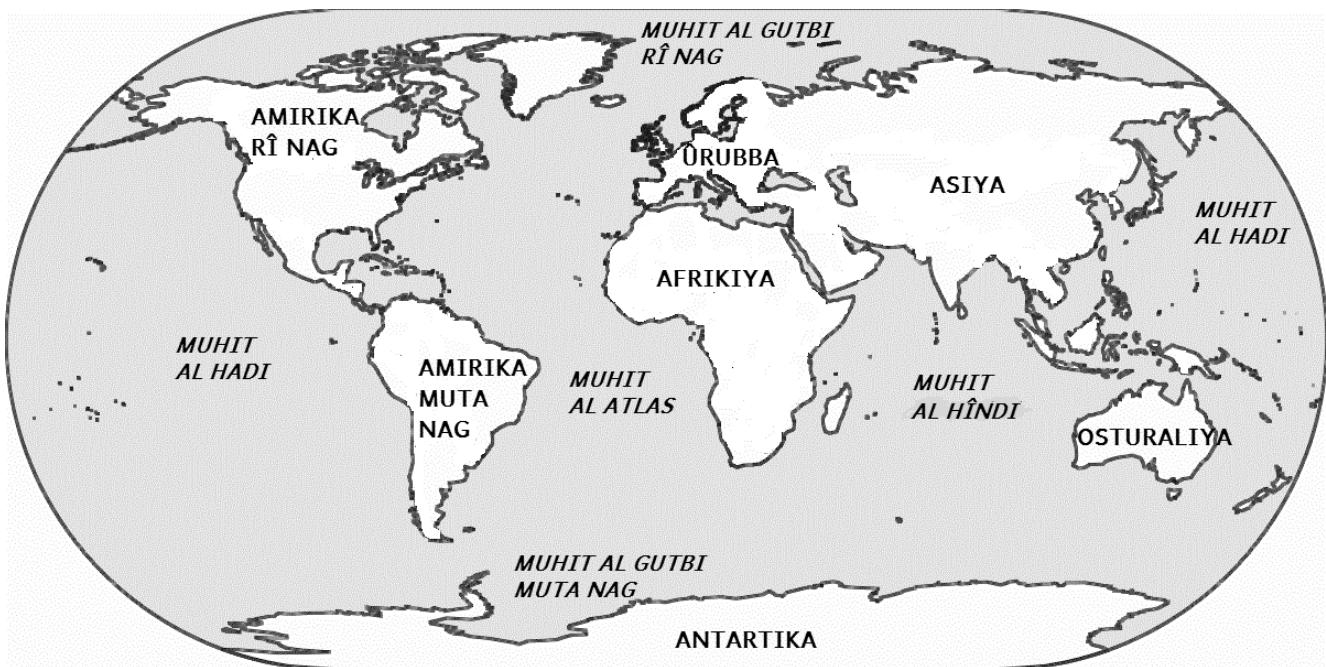
Hâgudu dîniyam garrañ wo namalaña wî kooy **saa** de ye. Dîniyam gani saa nî gi gani fere molo kâddi ye, gani saa nî gi 71% ye. Saa kâddur inda-ken, sa kâddi tirne. In ken dôlan̄ saa mbo munje ninda wîm sa tebet de tirneye. Yagu Cad ti saa molo ñelle yaka sa sina ye.

Hâgudu saa muhitta mana wî 97% ye, hâgudu saa baharta nîja mbo radta nîja mbo du 3% ye. Muhit Afrikiya molo saba Osturaliya mbo olona mana gi **Muhit al Hindi** ye, hâgudu muhit Afrikiya molo garbi, Amirika mbo olona mana gi **Muhit al Atlas** te. Hâgudu muhit Amirika molo garbi Asiya mbo olona gi **Muhit Al Hadi** ye. Hâgudu muhit ti de dîniyam rî na gi **Muhit al Gutbi** rî na gi ye, hâgudu muhit ti de dîniyam muta na Antartika mbo munje na gi du **Muhit al Gutbi muta na gi** ye.

Dîniya ti gûrkundi noj ye

Ka alle na dîniya tîno tene gu esereyye, hâgudu saba tukunî lo garbi ñjurumu esereyye, in ken kaŋgi indiru ninenda gu “Maŋ jek kajal gena dîniyo nîndinti” ïrnisere. Yagu hâgu osija gu dîniya ti gûrkundi noj ye. Maŋ kurnaŋ “Dîniyo tîno anarkiti” ru gani nanjaña gu de gayin koy, gani na gurnaňa gim de lândirti.

Gûrkundi dîniya ta gu ñuru abur enan 40 000 km tûkasiye.

Mêrenja âyŋge taŋa mbo rûbura âguri taŋa mbo

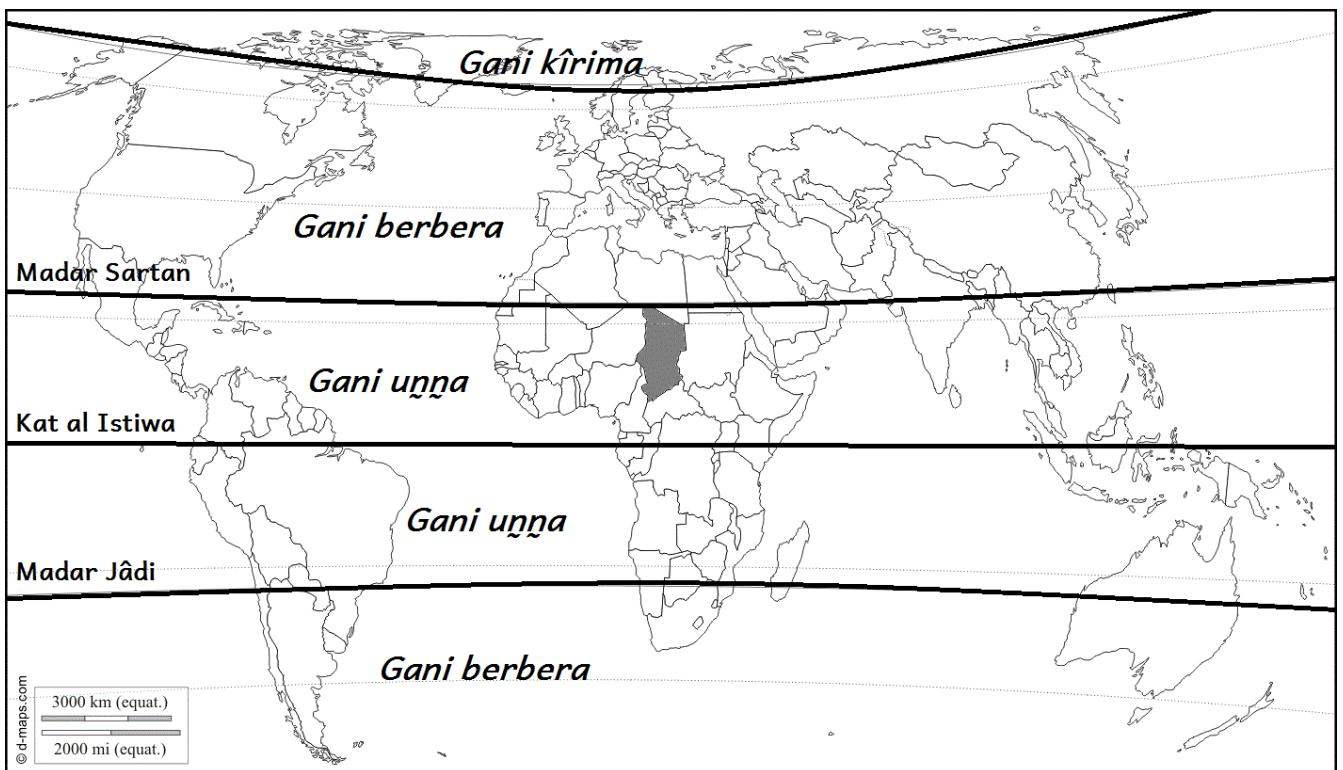
Dîniya ti gûrkundi ye, nuri ta gu **Kat al Istiwa** uriye. Dôlan Kat al Istiwa mbo munje na wî, âyŋge tebet tanjanje lo unna ye. Hâgudu dôlan tuu Kat al Istiwa molo ñelle na wî, ayeje tuum âyŋgo sono nenenise lo kîrima ye, hâgudu ayeje tuum âyŋgo boko kâddu nenenise lo ñemma ye. In ken ganii ilam berbera ye.

Hâgudu **dôlan mo kûde** koy cakin but-butâ ye, in ken Cad mo koy caki rî na gi **sara** ta kâddi lo unna ye, hâgudu sa koy sona ye. Ka rî na wî jâgiyen tumurta nîja nene ye, hâgudu dîrije koy sây igekiye.

Hâgudu Cad mo ñurim **gani sahilim** hilleje Masaraa nîj kâddur indaye. Gani sahili ira gi ti sefi noj ûraja noj kârifi noj kori noj nene gi ye. Hâbutoo oye wî du, asee soror noj kâcamuu noj filta noj hâgudu anijsaa noj ye. Hâgudu malta ïnijsa du dee noj jôci noj tîce noj ye. Hâgudu dedeñan mbo dîrijsa mbo koy indaye.

Hâgudu Cad mo caki muta na gu du gani **sudani** uriye. Sa gani ilim gani sahili ta gi molo kâddi ye. In ken ka gani ili taŋa rus mbo âñarii mbo oyeye, hâgudu kûñoo koy ôroci.

Taŋ darta but-but na nîŋ

Ka alle na wî i gani yakunuŋ kîrima yoŋ unna yoŋ âguru nene gi yoŋ taŋ but-buta igenniye. In ken âmin-âmin koy ka tuu taŋ ila mbo nûne mo de indaye, yagu ka tuu taŋ kâddur orgolonjña.

Kema

Tûndi

Afrikiya rî dôla Mogorib ira gi taŋ ka **Berber** ira wî saram ninda lo taŋ **keman** ne gani tu molo tum lar nîrari ye.

Hâgudu dôlan tuum ganii unna lo sîngee nene ilam du taŋ wo **tûndin** ke gani tu molo tum lar nîrari ye.

Taŋ kûrndetta Afrikiya taŋa

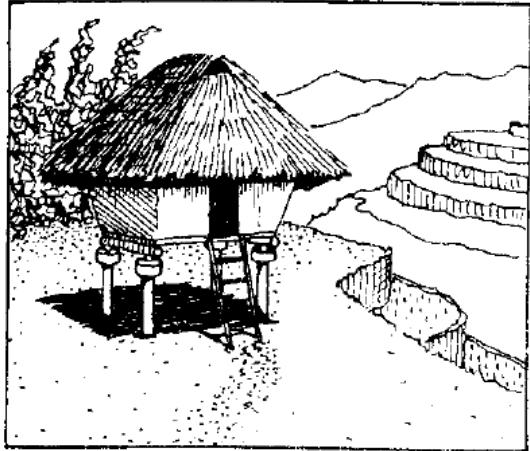

Taŋ ka Musgum ta nîŋa

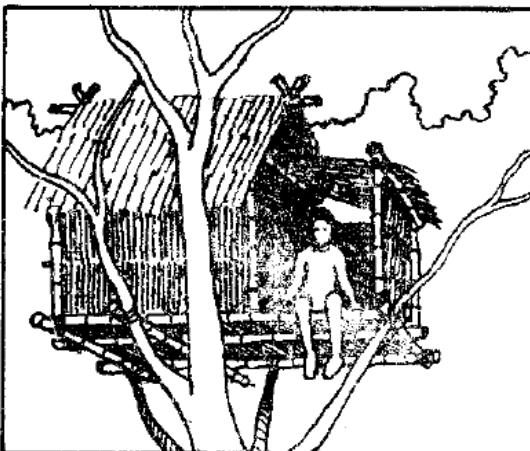
Hâgudu Afrikiyam taŋ heluŋ kooy **kûrndetta** ye. Kûrndet ira gi ti gûr noŋ nâmalanjarna gi ye. Hâgudu ka Masaraa taŋ wo karkara gember mbo hâgudu târii mbo igere, yagu hâgu morkolaŋ dîsir ken dole tanu edere.

Hâgudu ka **Musgum** uri Cad mbo Kamiron mbo ninda wî du taŋ ïniŋa wardi mbo aŋundi mbo nûŋo igeye.

Hâgudu **Asiyam** dôla Filibin uri ilim ka **Ifugaw** uri ila gani ïnim sa nîyembo kâddi yaka rûsko nîyembo noye ye. Taŋ ïniŋa sa kâddi tûkan dafakko tigen, îya ru gîriŋgesim dole edereye, taŋ ïniŋam kûde uŋunje gi noŋ hâgudu kuru ɳëti ïni mbo mamunta mbo undunju igegiye.

Hâgudu ka **Bagobo** ira ila i ïrijim kûde ninda lo gani ïni nîyembo uŋna yaka, âguru ninde taŋ ïniŋa wo sîngeem dole edereye, in ken sede bîyee wî koy saŋan wanarkicendaye.

Hâgudu ka **Sama Bajaw** ira Filibin mbo Maliziya mbo ninda ila kûŋoo nôroci lo saam kûde de hilleje kesin ninda ye. Taŋ ïniŋa du saam kûde tokotiri ndil, gîriŋgesi ken, ilim dole taŋ ederere, yagu ūwan̄ ïniŋa alle na ila mârkubaŋ lo taŋ ïniŋa yaka nîndirniŋa yere.

Hâgudu ka dôla **Bîro** ira **Amirika muta na gi** taŋa nahar **Amizon** mbo munje ninda wî taŋ ïniŋa wo saam kûde sîŋgee kâddunjar keteren kirari ken kucuŋ, ilam dole taŋ wo edereye. In ken saa kâddur ûkan taŋ ïniŋa dole wâmartari, hâgudu saa baka ûkan du taŋ ïniŋa dîsir ûcuci.

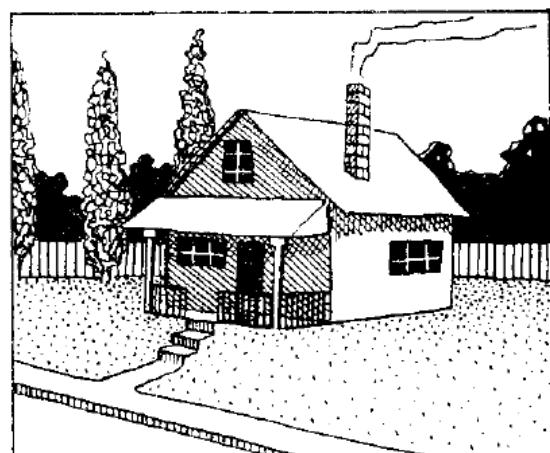
Hâgudu ka tuu ganii ïniña âguru
nenenda lo unña yen tokotiri ndil cûriñ de
igenniye, tuu karkara igeye, tuu du
igendaye.

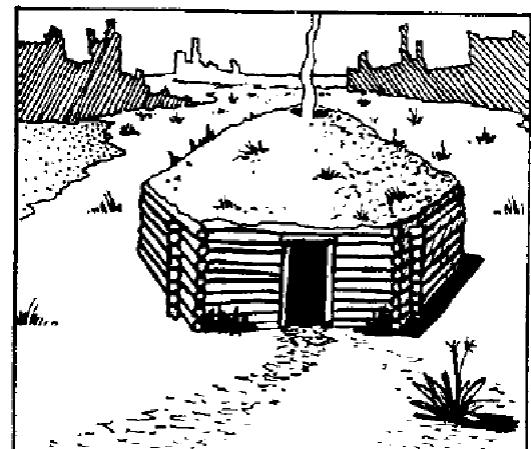
Hâgudu Amirika rî na gim, dôla
Kanada noj Jarnilanda noj, ka **Inuwit** uri
ila gani ïni nîyembo kîrima lo kooy tâlij de
lo sîngee kâddunjar nenenda yaka, tañ ïniña
wo tâlijko de tûbta ludaj tañ ïniña wo
îmenniye. Tañ ïniñam kûde du wasii
igeniseye, unkandi wasi ta gi du tañ ïniña
njuñja tûsunji. Tañ ila nîña mirsi du **igilu**
uriye.

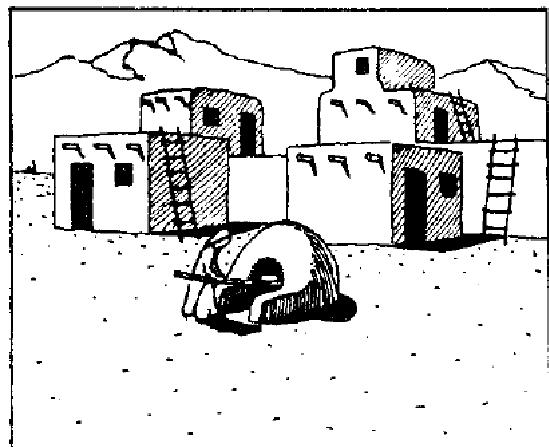
Hâgudu Amirika rî na gim caki tum
ayeje tuum nîyembo kîrima ye, in ken ka ila
tañ nîyembo dâñja kîman ôrociceye.
Hâgudu kîrimkandi nîyembo kâddi tûkan
du, tañ ïniñam kûde wasii igegiye. In ken
tañ ïniña îmani-gim gani wasi to kîman
ûrunji tînjito koy ilisiye.

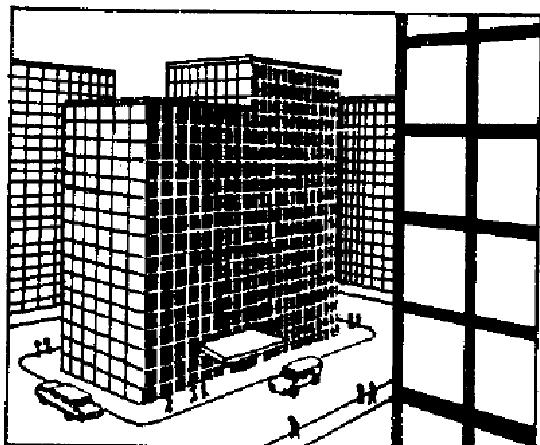
Hâgudu Amirika rî na gim ka **Nabaho**
uri ila tañ ïniña wo sîngee keteren, tokoloja
noj de soron bargitta ila wardi mbo lendenj,
hâgudu dole koy sîngee mbo de rôc wardi
mbo norcoñ, hâgudu dalam âgu ûrunji tînjito
ilisinniye. Tañ ila nîña mirsi wo du **hogan**
uriye.

Hâgudu ka **Fuweblu** uri ila i koy Amirika rî na gi mana lo, taŋ îniŋa wo tûbta mbo kûmaci mbo nûgurto dâŋŋa kîman-kodo, taŋ tuu koy dole nindidiŋiku îmenniye. In ken taŋ dole na ilam oyosetiŋa sîŋgee mbo acalta ken oyosenniye, hâgudu kusaj tûkan acalta îniŋa ila dole ciŋgan ondosenyiye, sarag toŋ âdu yoŋ toyonto îya ru ondosenyiye.

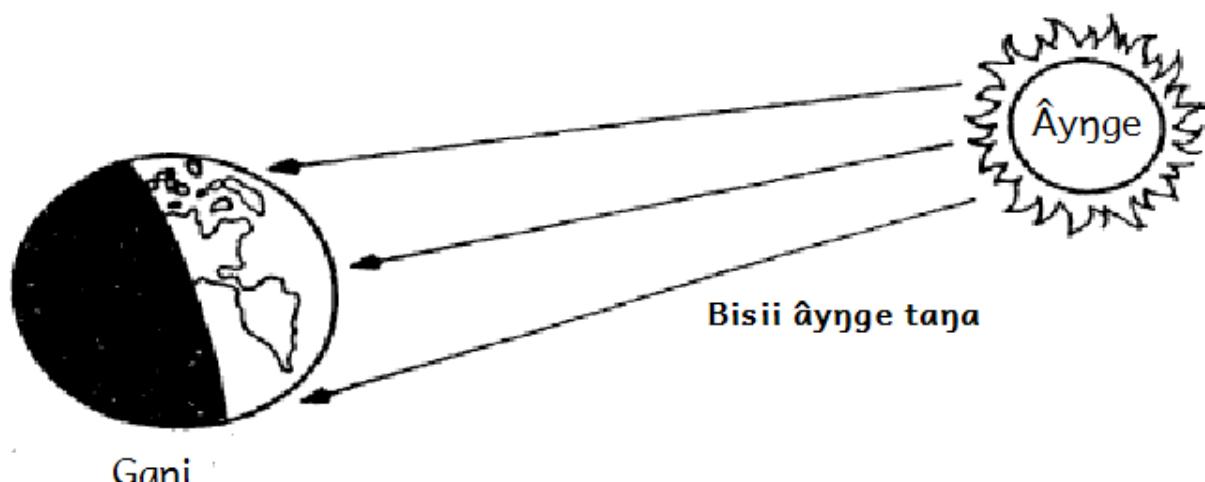
Âmin-âmin dîniyam kooy **mûduntam** ka kâddur yen, gani reke tûka, taŋ nindidiŋiku cukani îme, taŋ ila wo **amaran** uriyə. Hâgudu gîmeya ini gu du îsmanti mbo boro mbo nûgurtaj rebeŋ mbo îmeye. Amaran tuu ŋunjeya nîŋa ye, tuu du maktabta nîŋa ye, tuu du sûgta nîŋa koy ige. Hâgudu tuu du kooy de toron îme.

Âyŋge

Ka alle na âyŋge mbo kiyeje mbo but-butä eserere. Yagu âyŋge ti koy kiye de ye. Âyŋge ti minta mbo munje yen, tiro kiyeje tuu wî molo kâddu mesereye. Âyŋge ti wasi noj ye.

Âyŋge ti munje ye, yagu in munje yande, ñelkandi to 148 000 000 kîlomitir tûkasi gani molo.

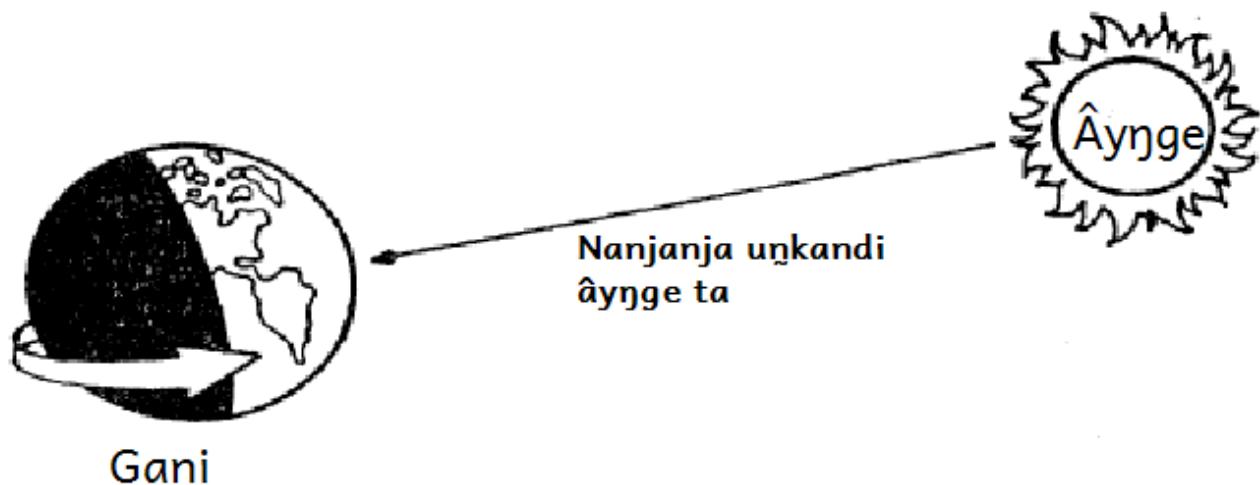

Âyŋge ti nîyembo ndaŋ-ndaŋ te, uŋkandi ta mbo nisa ta mbo kûyendan hâbutoo îndise koy tîŋar unusindiye, hâgudu hâbutoo nîjirii koy âyŋge kûyendan indendiye.

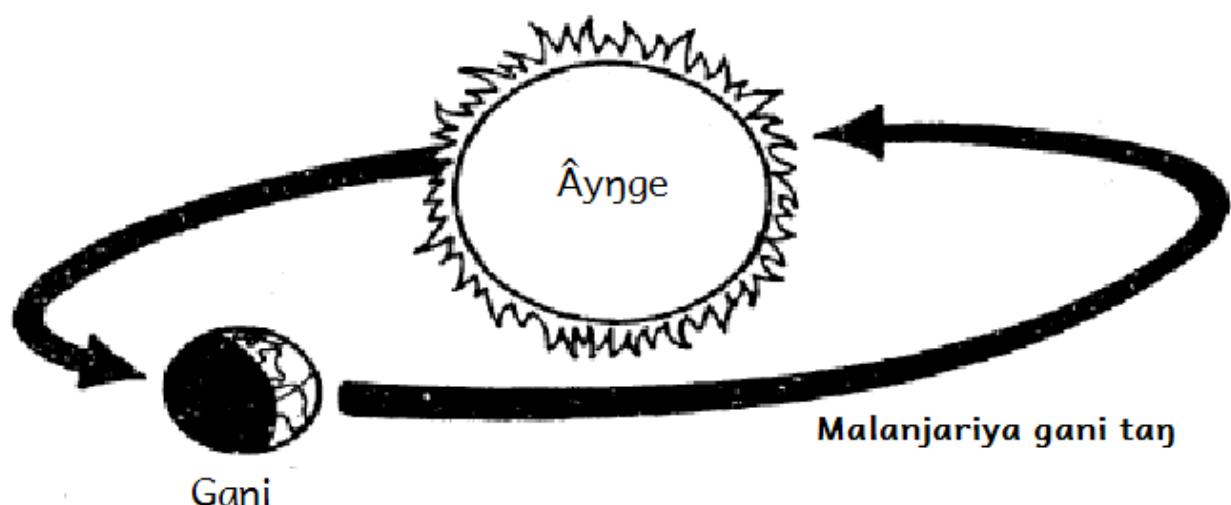
Mâlanjariya gani taŋa

Mi gani tâmalanjari noŋ ambirnde, yagu ti gûrkundi noŋ bûŋga ken tâmalanjari, hâgudu ti âyŋgo koy tamalanje.

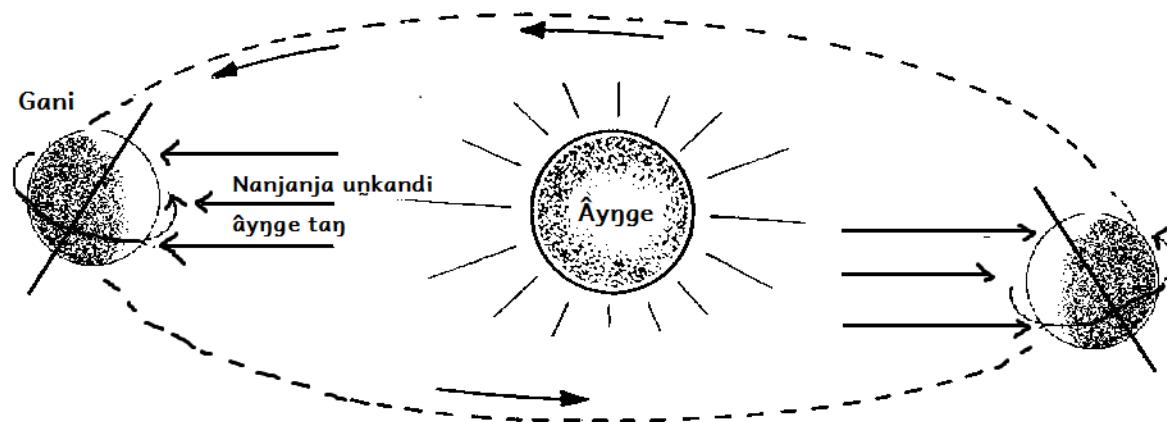
Hâgudu gani ti gûrkundi noŋ telle tâmalanjarnan, caki âyŋge tanjaŋa gi duro tû-ken, tanjaŋnda ili du kusaŋ tûkasi. In ken Cad mo duro tûkan, Osturaliya kusaŋ tûkasi. In ken telle tâmalanjarna gi lêle tîle ye. Mâlanjariya ta gu du garbi lo ndâŋin sabbu tigegiye.

Hâgudu gani ti âyŋgo telle tamalaŋi gu **seno** tûŋjunje.

Hâgudu mâlanjariya taşa **bûnja tenan** ây়ge mbo munje na gi uñña tûkasi, hâgudu ñelle na gi kîrima tûkasi. In ken unkandi tarin, kîrimkandi tarin tigegiye. In ken telle bûnja tenan, **ayeje iti** ȝun-kodo tûrburari.

Gani tâmalanjari noj ambirnde, yagu ba nandadal tâmalanjari gu gosijto ninnde-ken, ây়ge sefi tû-ken ȝgur lo tîjar ȝgur tîlije-ken nandadala jîkala, hâgudu kârifi tûkan ȝgur lo tîjar ȝgur tîlije-ken sîkal. Gim kûde koy gosijndan, ânjuro sefi tag ȝgur tûkasìn, kârifi tag ȝgur tûkasi-ken sîkal. Hâbutoo mûrana wî but-butà ûkasi gu, gani taşa mâlanjariya molo ye.

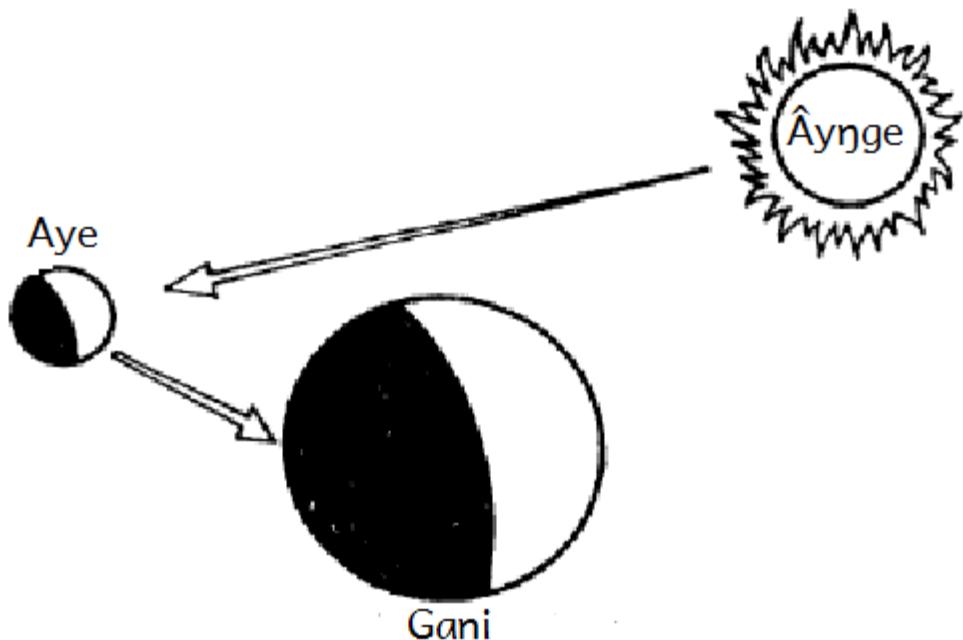
Aye

Aye ti koy namalanje ye, sura gi kâddikandi aye ta mbo gani ta mbo ambenjere. Aye ti ganu telle tamalañi gu jo 30 tûñunje. In ken jo 30 na ila aye ye.

Aye ti ganim ây়ge molo munje ye. Hâgudu ñelkandi to gani molo 400 000 km tûkasi. In ninda gi mbo ka tuu ayem ko wara.

Hâgudu aye ti dây to fandaŋko nenenda ye, âyŋge tiro tinisiŋin ti du ganu tinisiye.

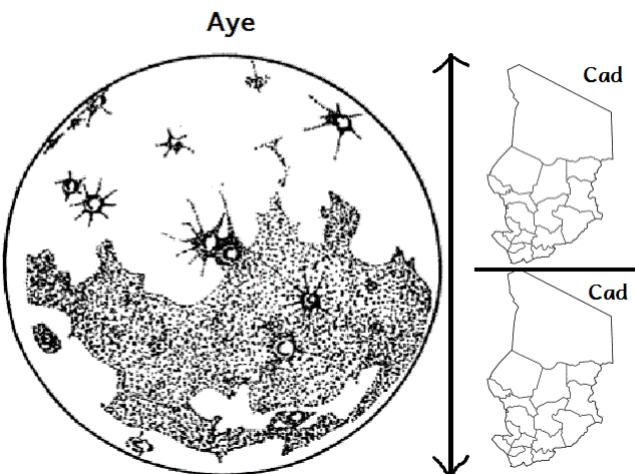
Aye ti ŋonda yon?

Mi ayo mesere-ken, ayem kûde âsuro maama ta mbo nûŋo mesere. Aye ti hâbutoo tûkunjurumta mbo tôfoje mbo tene, ila lo âsuro maama ta mbo ûneye.

Hâgudu aye ti âguru nenenda ye, saa du nenenda ye, in ken hâbutoo nîjirii tenende. Sîŋgee mbo sede mbo kûyenda ye.

Aye ti gani molo sona ye, aye ti wâsikandi to ganu ganii as cek enan, ti tîle to tânino tûti.

Aye taŋ kûŋii wî Cadko rî lo muta jo mbîr abur ena nanna ye.

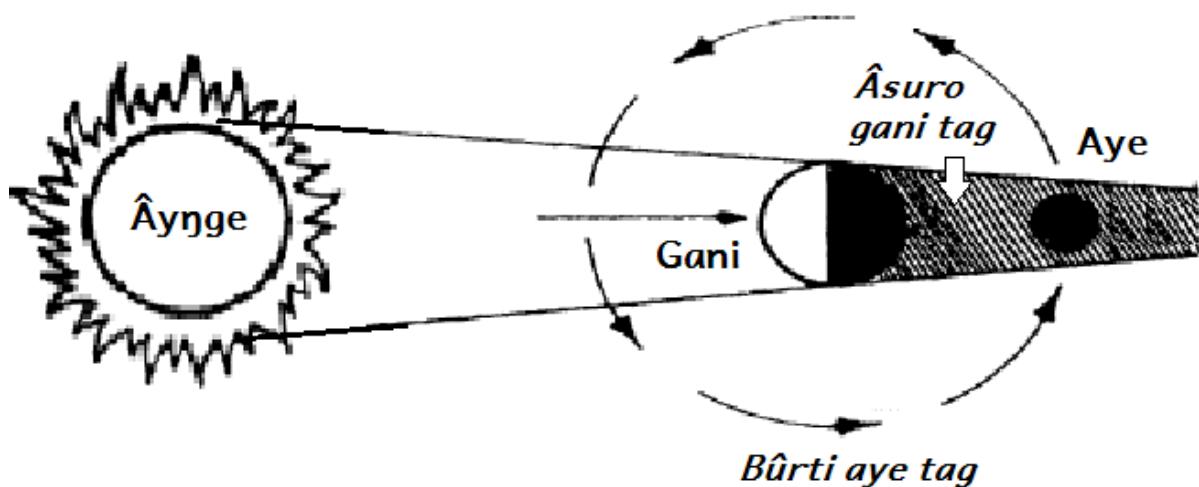

Lîsa aye taŋa

Aye tîyi-ken, gûrko wîlit in kucuŋ-kodo fur-fur ninda kû nisa to sona tû-ken, gani koy dûŋgi tû-ken, “Aye tîya” miraye. In ken kimin̄ mbo ka kâddusar mbo kôdokosi mbo bîtasi mbo kul sa nûgultaŋ toro jalala ige-de, aye tinisiŋin ilisiye.

Aye ti ŋgâri nda tû-ken tîsiyoŋ? Sura gi ambindilti. Âyŋge noŋ gani noŋ aye noŋ bûrtu tîlo iбинин, âsuro gani ta gi ayo tôrocin, âyŋge du saŋan ayo tinisiŋndi-ken gani dûŋgi tûkasi.

In ken mi “Aye tîya” miraye. Yagu aye ti tîsindaye, âsuro gani ta lo tôrociceye.

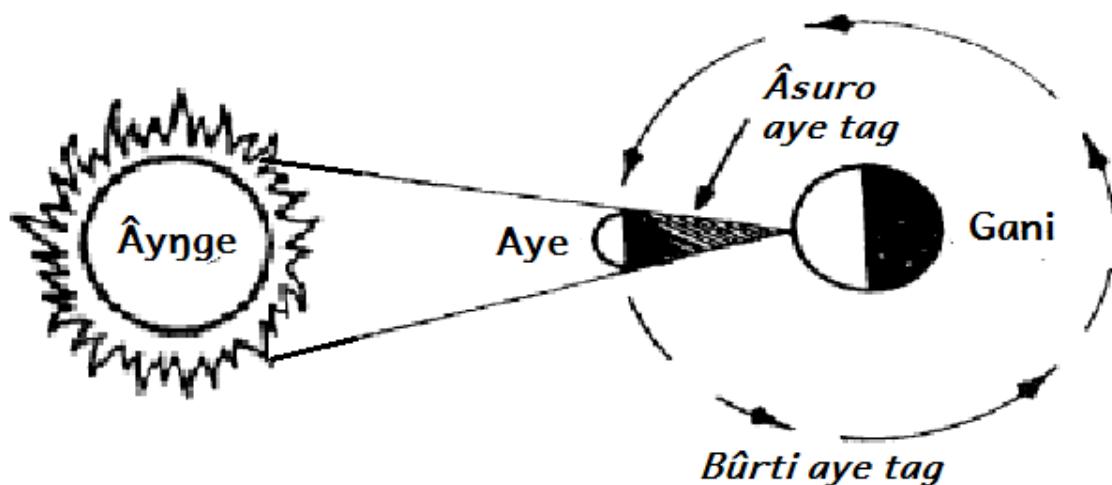
Lîsa ây়েge ta়া

Ây়েge tîyi-ken, ti aye no় gûrko wîlit in kucu়-kodo kâw-kâw fur-fur ninda kû nisa to sona tû-ken, ganii tuum fayit dû়gi tûkasi. In ken ây়েge tîyan ka tuu salata rakan mbara igenise, tuu du Mulo ûruji.

Ây়েge tiro ়gâri nda tû-ken tîsiyon? Sura gi ambindilti. Ây়েge no় aye no় gani no় bûrtu tîlo iбинin, âsuro aye ta gi ganu tôrocin, “Ây়েge tîya” miraye.

Yagu aye ti sibina lo ganu kooy tôrocicendaye. Hâgudu gani ti nâmalanjari gi yen, aye du ganu namalanje yen, in ken lîsa ây়েge ta়া kâddu ìndinasindaye.

In ken “Ây়েge tîya” miraye. Yagu ây়েge ti tîsindaye, âsuro aye ta lo ganu tôrociceye.

Kâwkabta

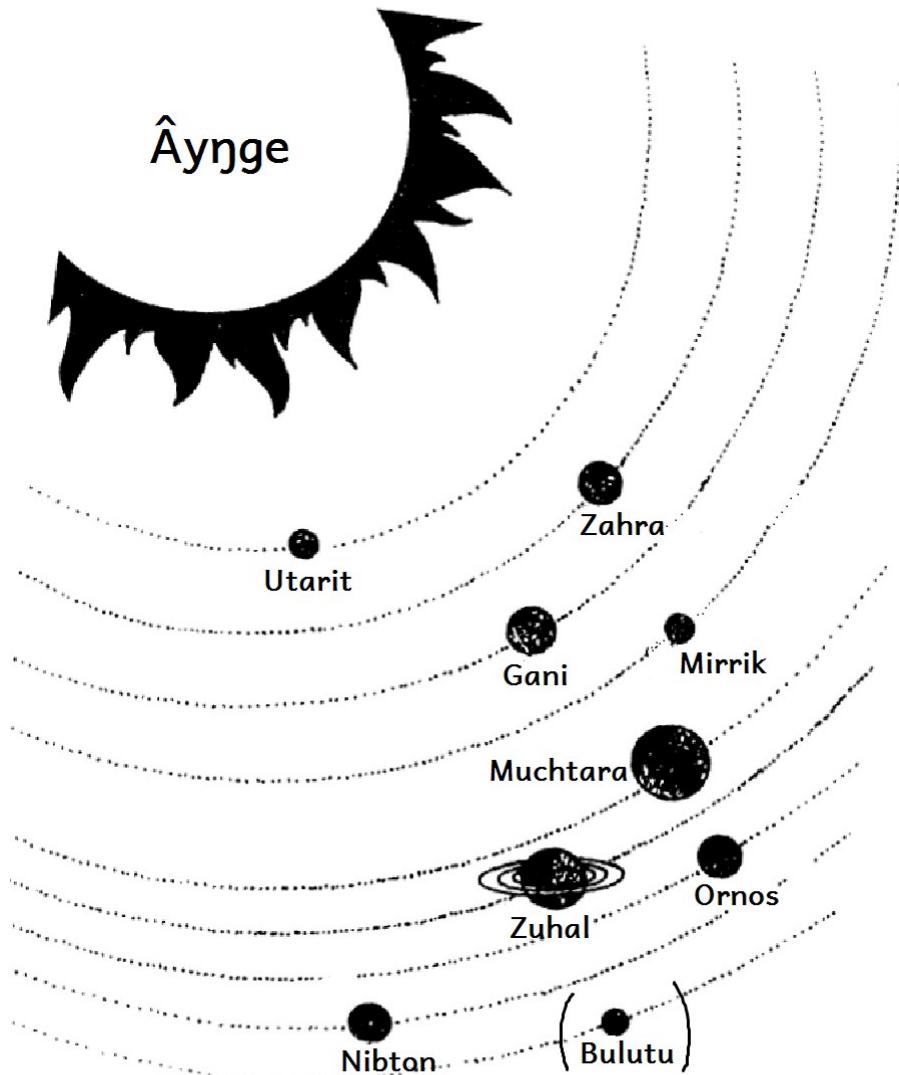
Kâwkabta i ganii lo ây়েgo namalanje ye. Hâgudu i aya ye, tuu sonaa ye, tuu du kâddunjar ye. Gani mi mindag koy inta mana ye.

Ây়েge ti nîyembo kâddi ye: kâwkabta kooy odoronan koy kâddikandi ây়েge ta gu warkindiye. Ây়েge ba tanj nanna yan, gani mi minda gi âtiye nanna de ye, ti tindam.

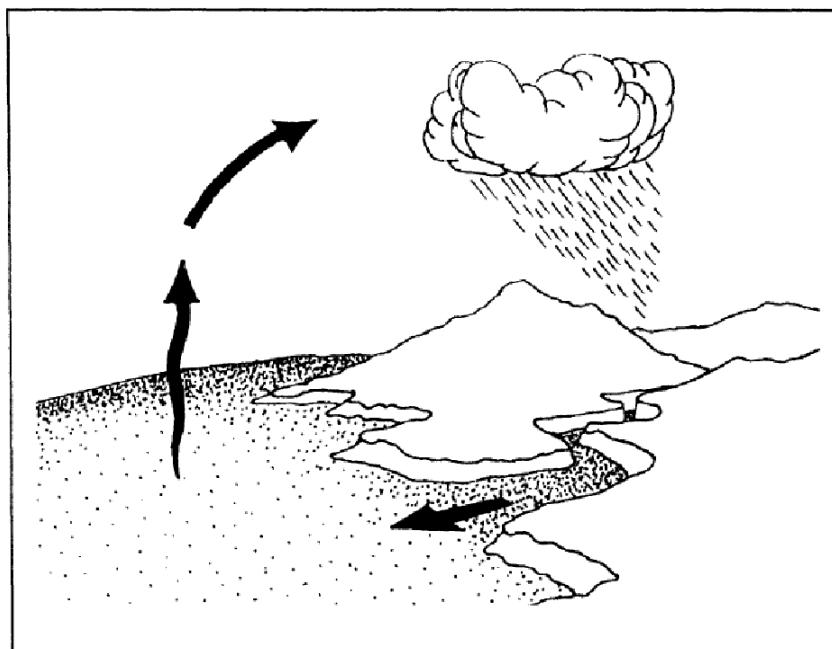
Kâwkabtam ti de sina gi **Utarit** te, hâgudu ti ây়েge mbo munje lo nîyembo unna ye. Kâwkabtam ti de ây়েge molo ፃelle na gi **Nibtan** te. Yagu ti de ፃelle na gi alle Bulutu yere, Bulutu ti nîyembo sona yaka, kâwkabta molo sule ela.

Hâgudu kâwkabtam ti de kâddi gi **Muchtara** ye. Muchtara ti kâddikandi to gani minda gi taŋ ganii âdumo (1000) tûti. Hâgudu kâwkabtam ti de nomone gi **Zuhal** te ire. Tiro ፃelle lo jeren koy gûrta wîlit in nâmalanjarna ijiri.

Kâwkab **Zahra** ti ganim nîyembo munje yen tiro kiye noj de mesere, yagu ti koy kâwkab te, ka Masaraa i tiro Gîrfe Caciŋ uri.

Ƞgo ken sa têri?

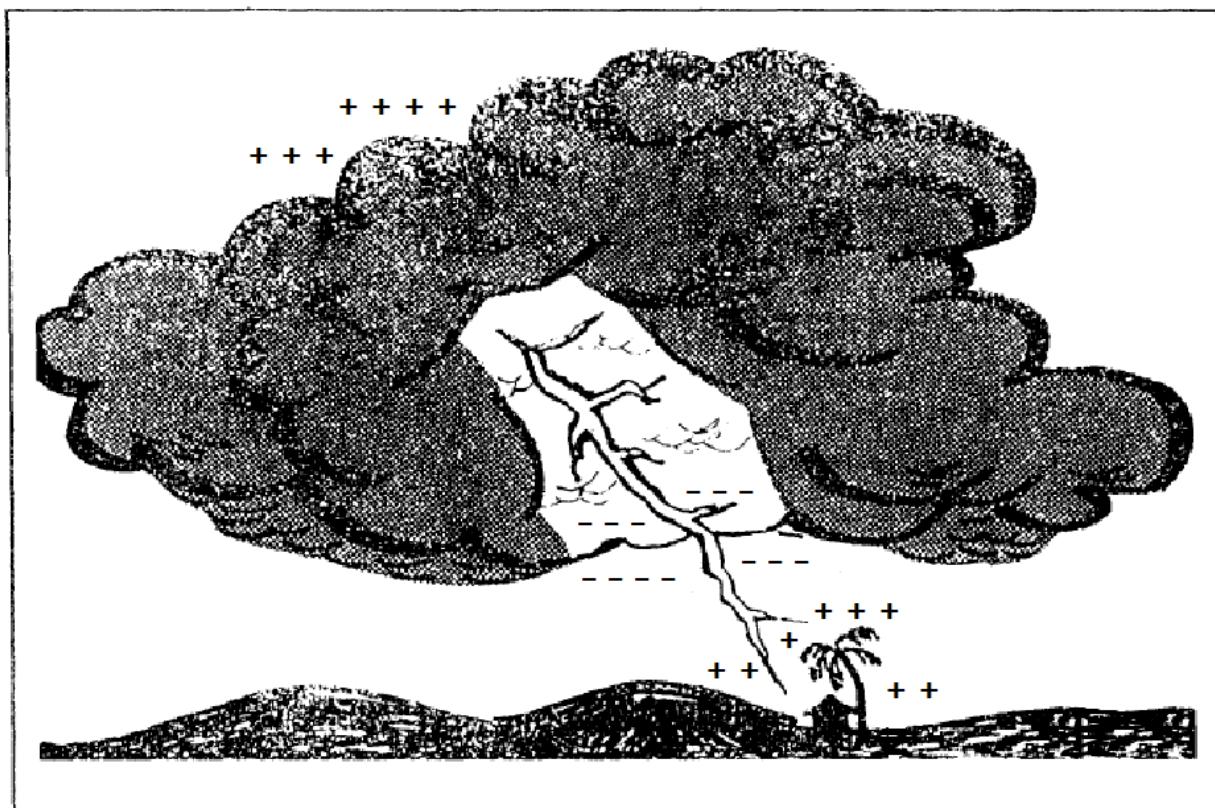

Unkandi kâddi tû-ken, **sulo** saa barta nîja molo madari nîja molo kooy tîn dole yon, âguri kîrima gu ko wanarkin turburujin tîran **âbiyari** ûkasiye.

Âbiyari tîran nîyembo lirra kû so irneye.

Hâgudu yômko-yômko âguri nîyembo kâddi tû-ken, saa nirnee ila wo dole laso turburi-ken **kiyeje** kû ûrasire.

Wâlak geya sa tanj

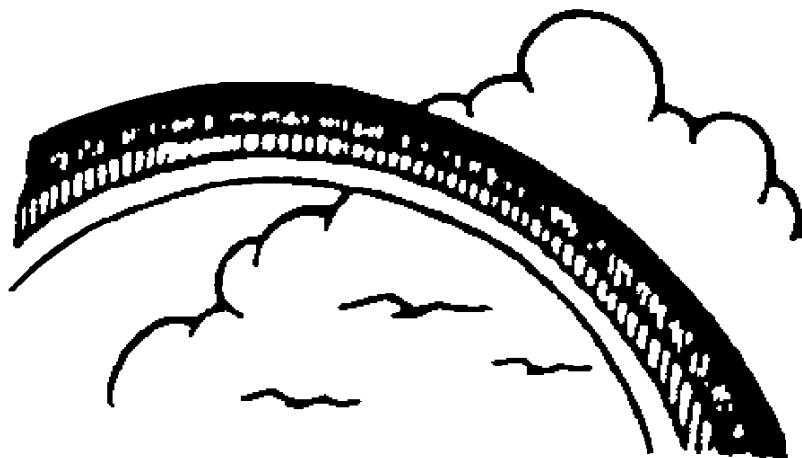

Wâlak geya sa ta gi ti **âbiyari** molo nînjari ye. Dînjara ta gu âbiyar so nirnantiña ila wo âguri torfolin kîrimkandi mbo tîran mûkul njuñja kû, rîkirnu wasu uñe. Wasi âbiyar nî gi ti nîjirinda ye, yagu âbiyar nîj dîsir mana gi in ninda ye : — —, tiro salib uriyé. Hâgudu âbiyar ganim munje ware-ken, ganim mo wasu nîjirindo but uñe, wasi gi ti du in ninda ye : + + , tiro mujib uriyé. In ken wasi âbiyar nî gi mbo wasi gani ta gi mbo but-but yen, wasi âbiyar nîg sûr gani ta gu toddore.

In ken wasi nûsura ili lo hâbuto tîrfilin “Masalñgi tîrfile” miraye. Masalñgi ti nîyembo uñña lo kîrimkandi âguri ta tîrfilin tânarnireye. Yagu âbiyar i de koy wasii but-but uñanan, dole wâlak ige.

Hâgudu sa ti wâlak tige gu jere yagun tûri gu ginendan, sa ñelle ye. Ba wâlak ken tûri gu gine-ken, sa munje ye. Hâgudu wâlak geya mbo gûriya mbo gê de sero gine-ken, sa nîyembo munje ye.

Masalŋgi

Masalŋgi ti sa tare-ken, fitte noŋ gó ndil gó ndil neno nîjiri ye, ka Masaraa i “Âtiye kana molo âtiye kanam tindireye” ire. Hâgudu gani tindila ilim ka tuu dîkko tenjere ire. Hâgudu “Masalŋgi taŋ njori kaŋ mesere” ire. Ila i furŋgi noŋ, rayŋgi noŋ kôŋgi noŋ ye.

Yagu masalŋgu tiro ka kooy osi gi ti sa sesseka tige-ilim, âyŋge taŋ nîram sesseka wo inisiŋin, **njori but-but ijiriye**. Njori ila i mâri ye, i âyŋge taŋa nisam mo ninda ye, yagu sa kûyendan mi meserndaye. Njori mâri na ila i furŋgi noŋ, fur-fur ninda noŋ âbunati noŋ rayŋgi noŋ zari noŋ nîli noŋ binifsaji noŋ ye.

Kûmaci

Kuma ti de cukaŋgi Cad mana gi ti **Îmi Kûsi** uriye. Ti gani tinda gi Cad mo rî kûmaci Tîbisti ira ila mo ye. Hâgudu cukankandi to du 3,4 km ye.

Hâgudu Sudan mo kuma ti de cukaŋgi gi ti **Jabal Marre** ye, ti cukankandi to 3,1 km ye.

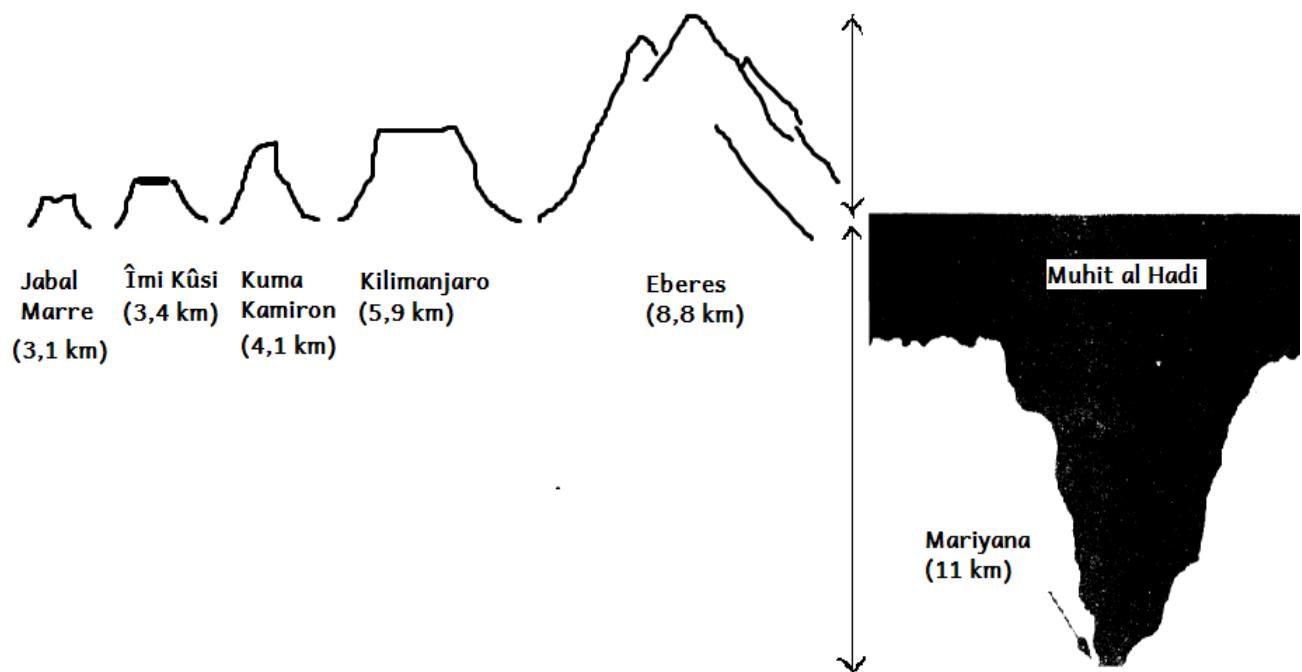
Hâgudu **Kuma Kamiron** uri gi ti dôla Kamiron mo ye, ti kûmaci tuu ila molo ti de cukaŋgi ye. Cukankandi to 4,1 km ye.

Hâgudu gani Afrikiya ta gim kooy kuma ti de cukaŋgi gi ti **Kilimanjaro** uri gi ye, ti dôla Tanzaniya mo ye. Ti cukankandi to 5,9 km ye.

Hâgudu kuma dîniyam kooy ti de cukaŋgi gi ti **Eberes** uri ye, ti gani tinda gi du Asiya mo ye, dôla Nebal ye. Cukankandi to du 8,8 km ye.

Hâgudu ka tuu ganii muhitta nîja koy abur enaye. Abur ena-gim, ganii kooy sawa yande, tuu tûkuni tuu ŋgûrumi ye. Yagun ti de ŋgûrumi gi **Mariyana** uriye. Ti dôla Filibin mbo munje ye, muhit ti tinda gi Muhit al Hadi mo ye. Hâgudu cukankandi to 11 km ye.

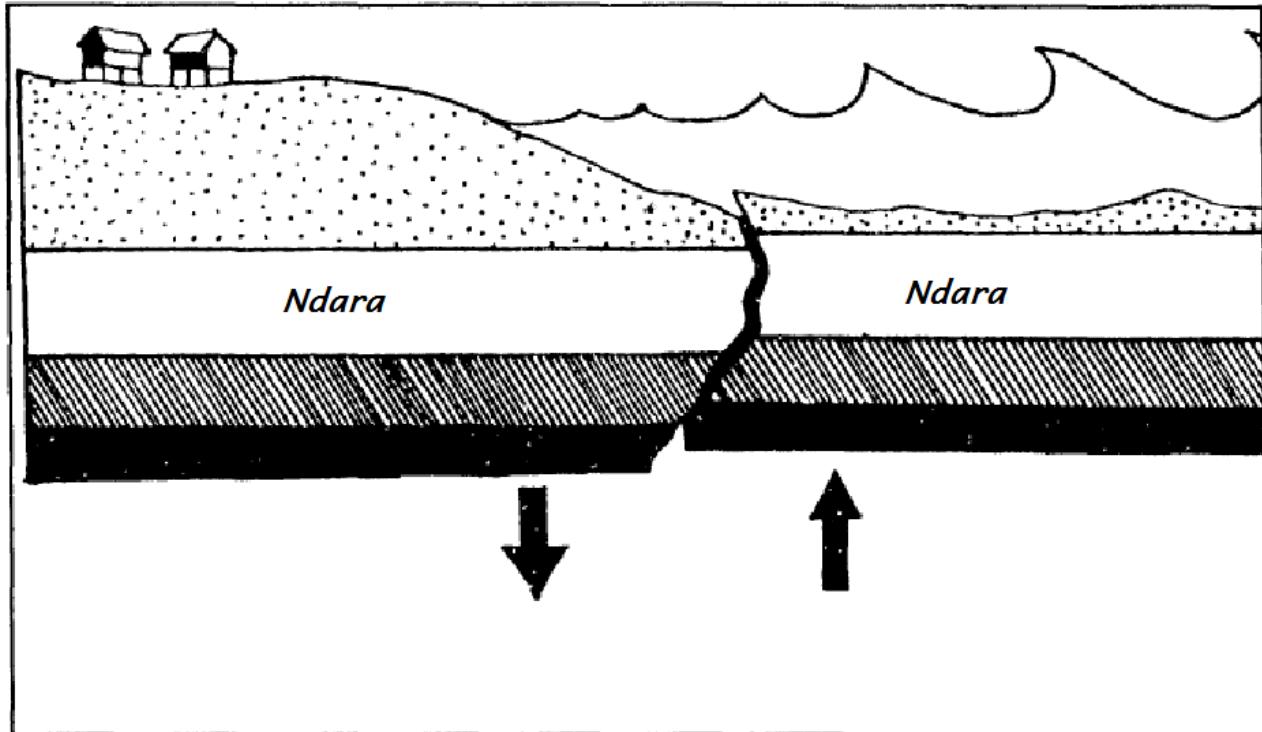
In ken cukankandi muhit ta dîsir na gi kûmaci molo cukaŋgi ye.

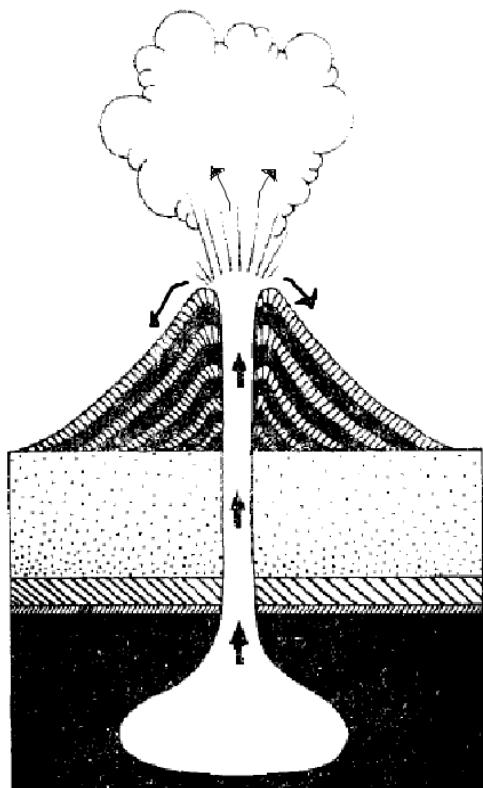
Gîjik geya gani taŋ (Zîlzel)

Gani ba gîjik tenani ŋâru tigeyoŋ? Gani gîjik tenani, hâbutoo îmana wî kâddur wârmi, hâgudu ka wo koy kidiresin tayawe.

Yagu gani ti ŋgo ken gîjik tigegiye? Gani ti kuburkuŋi ta dole na gi âbi ye. Dîsir na gi du ndara ye. Ndârasi i ganii tuu nuŋuŋa ye. Ndârasi molo dîsir du nîyembo unŋa ye, unkandi ili ndaro sîr tenndenin kâcîŋ ndara taŋa wânjafirnin, ganii gîjik-gîjik tigegiye.

Bûrkan

Bûrkan ti gani molo nînjari ye. Kuma molo dîsir nîyembo unna lo, unkandi kûmaci dîsir na ñan lakan ndaro koñoj nînjari ye.

Tîjari-gim, sûlo unna mbo fûlfundi mbo kojojomari mbo kooy tîjar dole yon wârcawi, nâlkana unna wî du tîjar saa noj de fâw ke ganu iñaye.

Bûrkan tîjaran, hâbutoo tiro mbo munje ninda wî kooy tiñe, hâgudu ka koy kâddur îsi. Yagun gani bûrkan tiñana gi, ûjim hâbutoo îndisañan nîyembo kalla ûkasi.

Kuma **Îmi Kûsi** Cad mana gim alle tîjaranniyere, yagun hâgu tîjarndiye. Hâgudu kuma **Jabal Marre** Sudan mana gim bûrkan tîjar-kodo lân narniña ye, hâgu tîjartiyon tîjarndiyon mosende. Hâgudu **Kuma Kamiron** ti alle nîjara ye, yagun hâkkoy ûyom koy tîjarti. In ken bûrkanta i tuu nîyaa, tuu narniñaa, tuu nîjirii koy indaye.

Bûrkanta dîniyam nînañaa wî i: kuma **Karkatowa** Ândunusiya na gi noj, kuma **Fele jâzire** Martinik na gi noj, hâgudu kuma **San Heleniz** Amirika na gi noj ye. Yagu bûrkan dîniyam ti de kâddi gi **Mawna Luwa** ye, ti jâzireñ Hawayi Amirika na gi mo ye.

Kanaa bokonja

Kanaa saa nîŋa

- * **Sa:** sa ba ira-ken i mbara ye, nirne mbo ûlle mbo ye.
- * **Irara:** irara ba ira-ken cerettiye sa taran saa naŋ idam noyke gi ye.
- * **Ida:** ida ba ira-ken iraran naŋ saa ti tindam oynin, ti du madaldim naŋ noyke gi ye.
- * **Madaldi:** madaldi ba ira-ken idaa saa naŋ ti tindam oynin, ti du naŋ bahar mo noyke gi ye.
- * **Kûdo:** kûdo ba ira-ken madaldi kâciye mo yoŋ ida kâddi ta kâciye mo yoŋ, saa ganu ŋgûrumu ûllajin saa tîran îndinasi ili lo kûdo ye.
- * **Kurti:** kurti ba ira-ken gani ŋgûrumim saa jîm ke sefim koy nîndinasi ili ye.
- * **Nakakare:** nakakare ba ira-ken saa sefim koy kuma mo lo yoŋ ida mo lo yoŋ, saa tînjaru niŋari ila wo nakakare uriye.
- * **Rad:** rad ba ira-ken, gani dîrim nenam saa tîran kâddur nûŋjunje ila wo rad uriye.
- * **Tûnjuki:** tûnjuki ba ira-ken saa gani tûkuṇi molo ŋgûrumim nûcuci gu tûnjuki uriye.
- * **Nahar:** nahar ba ira-ken saa tebet de niŋari gi ye.
- * **Bahar:** bahar ba ira-ken saa kâddur ne ganu wâsiyo nula, madari yoŋ naharta yoŋ saa naŋ ti tindam oyke gi ye.
- * **Muhit:** muhit ba ira-ken ti bahar molo nîyembo kâddi gi ye.

Dôlan mbo asiman mbo

Afrikiya

Dôla	Asima
Afrik al Wusta	Bangi
Anjola	Luwanda
Benin	Borti Nofo
Botsuwana	Gaboron
Burkina Faso	Wagadugu
Bûrundi	Bujumbura
Cad	Anjimena
Gabon	Lîbrafil
Gambiya	Banjul
Gana	Akra
Giniya	Konakri
Giniya Bîsaw	Bîsaw
Giniya Istiwa-Iya	Malabo
Irritiriya	Asmara
Jazar al Gamar	Moroni
Jazayir	Jazayir
Jîbuti	Jîbuti
Junub Afrikiya	Biritoriya
Junub Sudan	Juba
Kamiron	Yawunde
Kîniya	Nayrobi
Kôjgo	Barazafil
Kôjgo Dîmmukuratiya	Kinchasa

Dôla	Asima
Lîbiriya	Monrofiya
Lîbiya	Tarabalus
Lisoto	Masiru
Madagachgar	Antananarivo
Malawi	Lilojwe
Mali	Bamako
Mâsar	Gahira
Mogorib	Ribat
Morichos	Borti Luwis
Mozambik	Mabuto
Muritaniya	Nuwakchot
Namibiya	Winhok
Nenjer	Niyame
Nînjiriya	Abuja
Ras al Akdar	Baraya
Ruwanda	Kigali
Saw Tome wa Birinsibi	Saw Tome
Sawaziland	Mbabane
Sayil al Aj	Yamusukuro
Sichal	Fiktoriya
Sinigal	Dakar
Sira Lîyun	Firitawun
Sudan	Kârtum

Dôla	Asima
Sumal	Mogadichu
Tanzaniya	Dodoma
Togo	Lome
Tunis	Tunis

Dôla	Asima
Uganda	Kambala
Usubiya	Addis Ababa
Zambiya	Lusaka
Zimbabwe	Harare

Urubba

Dôla	Asima
Alamaniya	Bârlin
Albaniya	Tirana
Andora	Andora la Fella
Beljika	Buruksel
Belarus (Rûsiya Beda)	Minsk
Biritaniya	London
Bolanda	Warsaw
Bosniya Heresik	Sarayefo
Bulgariya	Sofiya
Burtugal	Lichbona
Cik	Barag
Denmark	Kôbanhagan
Estoniya	Tallin
Faransa	Baris
Fatikan	Fatikan
Finlanda	Helsinki
Hôlanda	Amsterdam

Dôla	Asima
Irlanda	Dablin
Isbaniya	Madrid
Islanda	Rekyafik
Italiya	Roma
Jabal Aswad	Bodgorika
Korowatiya	Zagreb
Kosofo	Brichtina
Latfiya	Riga
Lichtanchtayin	Faduz
Lituwaniya	Filniyus
Loksomborig	Loksomborig
Majar	Budabest
Makadoniya	Skobfi
Malta	Falletta
Monako	Monako
Moldofiya	Kichinaw
Namsa	Fiyena

Dôle	Asima
Narwij	Oslo
Romaniya	Bukarest
Rûsiya	Mosko
San Marino	San Marino
Serbiya	Belgrad
Solofakiya	Baratislafa

Dôle	Asima
Solofiniya	Lyublyana
Suwed	Stokholm
Suwisra	Bern
Ukraniya	Kiyef
Yunan	Asina

Asiya

Dôle	Asima
Afganistan	Kabul
Ândunusiya	Jakarta
Arminiya	Yerefan
Azerbijan	Baku
Bahren	Manama
Bakistan	Islam-abad
Bangladech	Daka
Burnay	Bandar Siri Begawan
Butan	Timfu
Filibin	Manila
Fitnam	Hanoy
Gabrus	Nikosiya
Gatar	Dowha
Hînd	Nîyu Delhi
Imarat al Arabiya al Muttahida	Abu Zabi

Dôle	Asima
Irak	Bagdad
Iran	Tâhran
Israyil	Tel Abib
Jâzireñ Maldif	Male
Jorjiya	Tibilisi
Kambodiya	Binom Benh
Kazakistan	Astana
Kirjistan	Bichkik
Kûriya Chimaliya	Biyon Yanj
Kûriya Junubiya	Sol
Kuwet	Kuwet
Lawus	Fiyentiyan
Lubnan	Bayrut
Maliziya	Kuwala Lambur
Miyanmar (Burma)	Naybidaw

Dôla	Asima
Mongoliya	Ulan Bator
Nebal	Katmandu
Oman	Masgat
Sin	Beyjinj
Singafora	Singafora
Siri Lan�ka	K�lombo
S�udiye Arabiya	Riyad
Suriya	Dimachk
Tajikistan	Duchanbe

Dôla	Asima
Taylanda	Banjok
Taywan	Taybeh
Timor Chargiya	Dili
T�rkiya	Anjara
Turkministan	Achg-abad
Urdun	Amman
Uzbekistan	Tachgand
Yaban	T�kiyo
Yaman	San-a

Osturaliya mbo Ogoyanos mbo

Dôla	Asima
Babuwa Giniya Jadida	Borti Morisbi
Balaw	Milikiyok
Fanuwatu	Borti Fila
Fiji	Sufa
J�ziren� Marchal	Majuro
J�ziren� Solomon	Honiyara
Kiribati	Junub Tarawa

Dôla	Asima
Mikoroniziya	Balikir
Nawuru	Yarin
N�yu Zilanda	Welinjton
Osturaliya	Kanbera
Samuwa	Abiya
Tonga	Nuku-alofa
Tufalu	Funafuti

Amirika r nag

Dôla	Asima
Al Salfador	San Salfador
Antiguwa wa Barbuda	San Joniz
Bahamas	Nassaw

Dôla	Asima
Banama	Banama S�ti
Barbados	Birijtawun
Beliz	Balmoban

Dôla	Asima
Dominika	Rozayo
Grenada	San Jorjiz
Guwatimala	Guwatimala Sîti
Hâyti	Borto Birins
Honduras	Tigusigalba
Jamayka	Kiŋston
Jamhuriyat Dominikan	Santo Domingo
Kanada	Ottawa
Kosta Rika	San Hose

Dôla	Asima
Kûba	Hafana
Meksik	Meksiko Sîti
Nikaraguwa	Managuwa
San Finsen wa Girenadin	Kinjstawun
San Kits wa Nifis	Basitir
Sant Lusiya	Kastriz
Tirinidad wa Tobago	Borti of Siban
Wilayat al Muttahida al Amirikiya	Wachijton al- Asima

Amirika muta nag

Dôla	Asima
Arjantin	Buwenos Ayres
Baraguway	Asunsyon
Barazil	Baraziliya
Bîro	Lîma
Bolifiya	La Baz
Cili	Santiyago

Dôla	Asima
Ekuwador	Kuwito
Fanizwela	Karakas
Guyana	Jorijtawun
Kôlombiya	Bogota
Surinam	Baramaribo
Uruguaway	Montifidiyo

Dora kitab gi tanja

Kitab tiro molo kanaa kâddur mula gi :

Ya Luta Tamo (Our World) (1994) SIL Philippines

Karitan munduja wî :

Hilleje Masaraa nîja nîj waragan 4 mbo 5 mbo mana wî karitan wî wo sîkal hâgudu ka wî wo mîrkarna ambindila munduja:

- *Carte Internationale du Monde 1/1 000 000 Abéché ND-34* (1965) Institut Géographique National, Paris
- *Préfecture du Ouaddai, Sous-Préfecture d'Adré, Carte au 1/200,000* (Jan 1995)
- *Tchad: Région du Ouaddai* (OCHA, Juin 2010)
- *Eastern Chad: Humanitarian Planning Map* (OCHA, Jan 2009)
- *Western Darfur Administrative map* (OCHA, Jan-Feb 2010)
File name: Map 28 SU-DAR-PLAN-10_A3_06Oct09_Western Darfur AdministrativeMap.pdf
- *El Geneina Locality Planning Map* (OCHA, December 2008)
File name: Map 1368 SU-DAR-PLAN-03_A3_081217_El_Geneina_Planning_Map.pdf
- Mahamat Zen, Ahmat Siyam Arbab, Âli Yakub Îdris, Dahiye Îdris Kamis, Ibrahim Juma, Annur Juma

Karita konton hilleje Masaraa inda gi w. 6 na gu, kitab gi molo kul rogol munduja:

Le Rouvreur, Albert (1962) *Sahariens et Sahéliens du Tchad*, Editions Berger-Levrault, Paris, w. 167

Hâgudu karita Cad ta w. 7 na gu, wî molo kul rogol munduja:

http://d-maps.com/carte.php?num_car=4992&lang=en

http://d-maps.com/carte.php?num_car=14792&lang=en

Karita Sudan ta w. 9 na gu, wî molo kul rogol munduja:

http://d-maps.com/carte.php?num_car=4950&lang=en

http://d-maps.com/carte.php?num_car=14770&lang=en

Karita Afrikiya ta w. 11 na gu, gi molo kul rogol munduña:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=736&lang=en

Karita Úrubba ta w. 13 na gu, gi molo kul rogol munduña:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=2232&lang=en

Karita Asiya ta w. 15 na gu, gi molo rogol munduña:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=54&lang=en

Karita Osturaliya mbo Ogayanos mbo nene w. 17 na gu, gi molo kul rogol munduña:

<http://www.freeworldmaps.net/oceania/index.html>

Karita Antartika ta w. 17 na gu, kitab gi molo kul rogol munduña:

Ya Luta Tamo (Our World) (1994) SIL Philippines, w. 26

Karita Amirika rî na gi mbo Amirika muta na gi mbo nene w. 18 na gu, gi molo kul rogol munduña:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=1424&lang=en

Hâgudu karita hâbutoo Amirika muta na gi ta w. 21 na gu wî wo sîkal rogol munduña:

https://en.wikipedia.org/wiki/Amazon_River

<https://en.wikipedia.org/wiki/Andes>

<http://www.mapsofworld.com/physical-map/south-america.htm>

Karita dîniya ta w. 23 na gu, gi molo kul rogol munduña:

<http://www.freeworldmaps.net/outline/maps/world-map-outline.gif>

Karita mêrenja âyংge taja mbo rûbura âguri taja mbo nene w. 25 na gu, gi molo kul rogol munduña: http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=13183&lang=en

Hâgudu karita Cadko gani kaŋ neñejera w. 24 na gu gi molo kul rogol munduña: http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=14793&lang=en

Hâgudu wî koy mîkala awun ambena:

Atlas du Tchad (2012) Les éditions du Jaguar, Paris – France, w. 81
Geography of Chad https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Chad

Suran kitab gi tanja :

Suran kitab gi tanja tuu Internet mo raku mulaye, ila wî lo i ye:

Karita dîniya ta (kuburkuñi)

http://www.clipartpanda.com/clipart_images/black-globe-clip-art-vector-36246950

Bûruj Ifol (w. 12)

Eiffel Tower <https://openclipart.org/detail/217556/simple-eiffel-tower>

Bîg Ban (w. 12)

<http://www.coloringsun.com/wp-content/uploads/2014/09/Famous-Tourism-Destination-Big-Ben-Coloring-Page.jpg>

Maranjan (w. 16) *Printable Coral Reef Coloring Sheet*

<http://coloringcafe.com/coloring-pages/coral-reef/>

Tûnjuki Anjil (w. 20) *Angel Falls (Salto Angel)* by Tomaszp - Own work, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=7295823>

Kema (w. 26) *Berber-tent-in-the-desert* by Stephane Vandenwyngaert

<http://www.freeimages.com/photo/berber-tent-in-the-desert-1486967>

Taj ka Musgumta nîŋa (w. 26)

Musgum house "Maison obus". Licensed under CC BY-SA 3.0

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maison_obus.jpg#/media/File:Maison_obus.jpg

Taj nahar Amizon ninda wî mana tu (w. 27)

Peru river house <http://www.hobotraveler.com/2008-0109-Iquitos-Peru-Floating-House-and-Camera.shtml>

Karita Cad aye mbo abur ena gi (w. 33)

http://mapsof.net/uploads/static-maps/chad_regions_blank.png

Hâgudu sûrañ tuu w. 10, 12, 14, 16, 19, 20-21, 23, 32 ninda wî wo du,
SIL International Illustrations : The Art of Reading 2.0 (2001) molo mulaye.

Hâgudu sûrañ tuu w. 26 molo 42 ninda wî du kitab *Ya Luta Tamo (Our World)* (1994) SIL Philippines molo mulaye.

Kitabta atlasta wî mîkala nîyembo awun ambenaye :

- *World Atlas* دارالطلائع (2013), أطلس العالم
- *Atlas du Tchad* (2012) Les éditions du Jaguar, Paris - France
- أطلس ت Chad (2013) دار انشر Jaguar, فرنسا
- *Flags and Facts* (2010) Picthall & Gunzi, UK

Kanaa wî wo du Internet mo marka awun ambenaye :

- *Geography of Chad* https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Chad
- *Geography of Sudan* https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Sudan
- *Lightning* <https://en.wikipedia.org/wiki/Lightning>
- *Lightning - Weather Wiz Kids* <http://www.weatherwizkids.com/weather-lightning.htm>
- *Volcanoes – Weather Wiz Kids* <http://www.weatherwizkids.com/weather-volcano.htm>